

Camp de l'Espadà

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

Entrevista al
President de
l'ICAP

Les dones
a la capdavant
de la rereguarda
republicana

La serra
d'Espadà,
serra de l'oli,
en el *Mural del
País Valencià*

El Patfor,
la biomassa
i el bosc

La producció
d'oli a la serra
d'Espadà:
un DAFO
del segle XIX

Quadern 16 • Setembre 2013

ÍNDEX

4 L'entrevista

LA VIDA A LA SERRA

13 Les dones al capdavant de la rereguarda republicana, *per Lara Cardona Fernández.*

TOTS FEM NATURA

21 La serra d'Espadà, serra de l'oli, en el Mural del País Valencià de Vicent Andrés Estellés, *per Honorat Ros i Pardo.*

ACTUALITAT AMBIENTAL

27 El Patfor, la biomassa i el bosc, *per Carles Arnal.*

MÓN MEDITERRANI

35 La producció d'oli a la serra d'Espadà: un DAFO del segle XIX, *per Òscar Pérez Silvestre.*

LES ACTIVITATS A LA SERRA

44 Memòria de la Fundació Serra Espadà 2012, *per Carme Orenga.*

Edita: Fundació Serra Espadà. www.serra-espada.org

Direcció: Manolo Pérez Lavall

Consell de Redacció: Carme Orenga, Esther Capilla, Lourdes Tamborero, Óscar Pérez.

Maquetació: Vicent Aparici.

Tiratge: 500 exemplars. Impressió: Coprint, València.

Portada: Olivera. Foto: Carme Orenga.

I.S.S.N.: 1578-1593

Depòsit Legal: CS-326-1998

La línia editorial d'aquesta revista és el lliurepensament, per tant, les opinions pròpies del consell de redacció es trobaran a l'editorial. La resta d'opinions seran únicament responsabilitat dels qui les signe.

AMB LA COL·LABORACIÓ DE:

l'entrevista

Juan Corchado

President de l'*Instituto de Cultura del Alto Palancia*

Manuel Pérez Lavall

Director

Juan Corchado és president de l'*Instituto de Cultura del Alto Palancia*. Començà la seua carrera professional com a professor de primària i actualment és professor d'història a l'IES Llombai de Borriana. És un apassionat de l'educació i un gran defensor de l'escola pública, però aquesta entrevista li la fem com a president de l'*Instituto de Cultura del Alto Palancia*. Com anem a comprovar a continuació, és també un gran apassionat, defensor i coneixedor de la seua comarca. Ens farà una sèrie de reflexions sobre la seua terra, les quals ens donaran a conèixer com es veu el món des d'eixe costat de la Serra Espadà.

Pregunta. Què és l'*Instituto de Cultura del Alto Palancia*?

Resposta. Somos una asociación cultural que comenzó su andadura en 1994. Nuestro objetivo es desarrollar y mantener las señas de identidad de una comarca de frontera como es el Alto Palancia. Nuestra

comarca es una de las mejor vertebradas de la Comunidad Valenciana. El rio Palancia ha aunado muchos intereses y tradiciones y ha vinculado a las diferentes localidades que lo bordean. En nuestros comienzos, pensábamos que hacía falta una institución que fomentase los valores culturales de nuestra comarca. La herramienta que nos ha servido para desarrollar estos objetivos ha sido la revista, un boletín semestral que, a veces, lo complementamos con otras publicaciones monográficas que promueven todo tipo de estudios y dan cabida a toda la gente que aprecia nuestra comarca y quiere difundir cosas sobre ella.

P. El fil conductor de les vostres publicacions seria, per tant, l'Alt Palància i la seua cultura?

R. Cultura entendida en su sentido más amplio. Intentamos conjugar el papel de la cultura comprometida y

Olivo milenario (1500 años) "La morruda", Segorbe. Foto: Juan Corchado

difusora del conocimiento. Defender el patrimonio no ha sido fácil, nos ha ocasionado más de algún problema. No solo hemos ensalzado las virtudes de nuestro territorio, sino también hemos denunciado las atrocidades que se cometen dentro del patrimonio, lo que ha supuesto, a veces, tocar intereses, raspar y escocer determinadas sensibilidades, sobre todo algunas políticas urbanísticas de los ayuntamientos.

Què feu en eixos casos? Feu al·legacions?

Nos hemos implicado en alguna que otra campaña, pero especialmente hemos potenciado la creación de conciencia.

Mitjançant la revista? O fent també actes culturals i donant conferències?

En nuestra trayectoria hemos hecho un poco de todo. Ha habido épocas más activas, en las que hemos organizado actividades en diferentes localidades de la comarca. En general, aprovechamos a los articulistas que publican en nuestras monografías y boletines, para conferenciar en algunas localidades y dar algún aldabonazo sobre tema de interés. En localidades como Segorbe, algo ha

tenido que ver el Instituto de Cultura a la hora de impulsar y sensibilizar a la población e instituciones para la puesta en marcha de determinados proyectos de recuperación; ese caldo de cultivo, a veces, ha dado buenos frutos.

I el medi ambient?

Nuestra comarca se sitúa entre dos elementos medioambientales de primer orden como son la Sierra Calderona y la Sierra Espadán. Hemos recogido estudios, hemos hecho hincapié sobre su cuidado y su mantenimiento. En resumen, no solo hemos narrado y descrito académicamente, sino que también hemos puesto el dedo en la llaga en temas patrimoniales y medioambientales.

Quanta gent teniu associada al vostre institut?

Aproximadamente unos 450 socios. Actualmente, aunque nuestra cuota está en torno a los 22 euros, estamos notando los tiempos de crisis.

En un any estàndard, a banda de les revistes, quines activitats feu?

«Nuestro objetivo es desarrollar y mantener las señas de identidad de una comarca de frontera como es el Alto Palancia.»

Como toda asociación nuestro recorrido no ha sido lineal. Ha habido años de intensa actividad y otros más relajados. Nuestro compromiso con los socios se basa fundamentalmente en la publicación de dos boletines o monografías y la organización de diversos actos divulgativos. Desde la junta directiva nos reunimos una vez al mes. Hay una junta que asume el papel impulsor. Sus funciones primordiales son las de gestionar la institución y realizar las labores básicas de consejo de redacción. La recopilación de trabajos nos ocupa una gran parte del tiempo. Hoy nos encontramos con un grave problema productivo. Los investigadores producen y publican por otros medios. El papel como tal, las revistas y los formatos tradicionales se encuentran en franca recesión. Antes, cualquier estudiante, de cualquier carrera, antes de terminar había presentado varios trabajos, hacia sus pinitos en el campo de la investigación, pero hoy eso ha cambiado. Nos supone mucho esfuerzo encargar artículos y lanzar redes para recopilarlos. Esta es la tarea más complicada. Luego hay que revisarlos. Tenemos un consejo asesor, compuesto por personas de manifiesto prestigio, al que delegamos la revisión

y conveniencia última de los trabajos. Cada año procuramos publicar un boletín y un monográfico. En los monográficos sí que encontramos un poco más de posibilidades. La crisis ha generado cierta regresión institucional en las publicaciones y algunos investigadores nos ofrecen trabajos de reconocida calidad para publicarlos nosotros. Últimamente intentamos coeditar con otras instituciones, con lo cual podemos abordar proyectos de mayor envergadura y materializar uno de nuestros objetivos que ha sido siempre el de no exclusivizar y crear redes institucionales de colaboración.

Ejemplos de monográfics que heu publicat?

El último ha sido el de la guerra civil en nuestra comarca. Hay muchas referencias respecto al papel estratégico de las sierras Espadán, Calderona y el valle del Palancia en la toma del levante. Este trabajo formará parte de un proyecto de mayor trazado sobre ese momento histórico. Tenemos publicado una gran monografía sobre Camarón, pintor emblemático del academicismo valenciano y nacido en la ciudad de Segorbe. Tenemos ahora en proyecto de recopilación bibliográfica

Fuente de los 50 caños,
Segorbe. Foto: Juan
Corchado

sobre la comarca. Trabajos difíciles de publicar, pero fundamentales como referencia para cualquier estudio histórico de la comarca. Los monográficos sobre la cartuja de Val de Cristo reflejan el gran interés de nuestra institución en reivindicar la trascendencia de este cenobio. Los moriscos y su presencia en la comarca. La llegada del ferrocarril a nuestra comarca marcó otro de nuestros grandes proyectos. Estos son algunos de los proyectos que han dado lugar a publicaciones, exposiciones y actos culturales y reivindicativos. En estos veinte años, entre boletines y monográficos, llevaremos casi 35 publicaciones realizadas.

Pots explicar-nos alguna acció concreta que heu fet sobre patrimoni?

La Cartuja nos ha llevado mucho tiempo e implicación. Junto con la Asociación cultural Cartuja de Val de Cristo, hemos intentado buscar muchas complicidades y generar conocimiento, divulgación y conciencia sobre la recuperación de un patrimonio de primer orden para la Comunidad Valenciana. De como estaba hace unos años, a como está en la

actualidad, manifiesta el trabajo hecho y el que queda por hacer. La colaboración de todos y el esfuerzo han marcado el camino. Se ha recuperado la propiedad de casi todo el espacio monástico, empieza a verse y a reconocerse la importancia del conjunto y todo ello ha creado una inercia que ya es imparable. Una de las ideas que defendemos es la del comarcalismo frente al localismo, la colaboración frente al individualismo. La idea de territorio, con proyectos e intereses comunes no siempre ha encajado demasiado bien. Pero, ahí estamos.

I la Serra Espadà, com la veieu des del vostre institut? Heu fet publicacions?

Hemos publicado sobre los moriscos, enclaves defensivos, los aljibes, itinerarios variados y también alguna monografía. En un principio intentamos hacer una publicación dedicada a cada pueblo, pero los pueblos del parque son muy pequeños y cuando empezamos a hacerlo nos resulto difícil encontrar colaboradores y gente activa que pudiera propiciar este tipo de proyectos. Nunca ha sido un tema olvidado, pero sí es un tema difícil de vertebrar.

Izquierda: Cartuja de Vall de Cristo, Altura.

Derecha: Catedral de Segorbe.

Fotos: Juan Corchado

Sabeu quina opinió té la gent sobre el parc natural? Com el veuen?

Como todo, uno se hace y se acostumbra a las cosas. Recuerdo que en la etapa de gestación del parque, se aducía especialmente que este tipo de estructuras siempre destacan por sus limitaciones, es decir, más por lo que impiden que por lo que facilitan. Mucha gente mayor ve la sierra como un patrimonio pasivo que tiene que estar ahí y formar parte de nuestra vida. Pero cuando invertimos los términos y pensamos en cómo podríamos convertirlo en un valor, la verdad es que no siempre encuentras grandes interlocutores, ni discurso. Cosa distinta a lo que ocurre en la otra parte de la sierra, donde ya hay localidades de mayor población, más implicadas y activas a la hora de reivindicar.

Un grup de senderistes de la SASE vam estar per Higuera fa poc. Sembla que hi ha cert moviment reivindicatiu en contra d'un camp de tir de precisió que s'ha projectat i que li va a costar a la Diputació de Castelló uns 60.000 euros.

He oído que hay cierta oposición y una sensación de escándalo, pero no se han hecho muy patentes las acciones de oposición. Hay un fenómeno que es el

de los "neurales" también el de los "veraneantes", como se les denomina por aquí, no lo digo con aire peyorativo, ni mucho menos; es gente que se acerca a esta tierra con la voluntad de disfrutar de ella y que en muchos casos se convierten en una parte muy activa de los movimientos reivindicativos.

En otro orden de cosas, hay otra cuestión a la que me gustaría dedicarle unas palabras; es el tema de la cultura independiente. Una reflexión que manejábamos habitualmente, antes de la crisis, era el papel de la cultura "apesebrada", oficialista, propiciada por ayuntamientos, diputaciones, etc. muy a la sombra del poder que ha permitido publicar con todo tipo de facilidades. No es oro todo lo que reluce, la verdad. El resultado de todo ello tiene sus luces y sus sombras, seguramente el tiempo nos expresará sus consecuencias, pero de todo ello hemos intentado tomar buena nota. Desde nuestros orígenes, hemos defendido la cultura independiente y autónoma. De hecho, siempre hemos pretendido que los socios paguen básicamente los costes, para no tener que depender de ninguna subvención; es el precio de la libertad y la independencia y en eso seguro que gana la cultura en su integridad.

«Es importante
que las instituciones
apoyen y promuevan la cultura».

Aleshores, no esteu subvencionats?

Intentamos trabajar en términos de convenio, con lo cual siempre hay una contraprestación mutua. Tenemos capacidad para ser independientes, de manera que si alguna vez hubiese algún desentendimiento, pues adelante y cada uno por su camino. Ahora, en tiempos de crisis, parece que las cosas nos dan la razón. Podemos seguir manteniendo nuestra línea cultural, cuando la mayoría de ayuntamientos y entidades públicas están dejando de publicar. Es importante que las instituciones apoyen y promuevan la cultura, pero la gran parte de la actividad cultural pública ha venido a adormecer muchísimo la iniciativa social, que es la importante.

Quines altres associacions hi ha a l'Alt Palància?

Desde el punto de vista asociativo diría que esta comarca es rica y variada. Si me permites la comparación, ahora que trabajo en la Plana veo que el perfil socio-demográfico es distinto, en estas zonas más pobladas se proyecta más lo privado que lo público. Nuestra comarca tiene más servicios que muchas localidades de mayor envergadura, no solo como efecto de la compensación al aislamiento

y la lejanía, sino por la acción social. En ámbitos como la educación y la cultura hay una amplia y reconocida capacidad innovadora.

Moltes associacions i molta vertebració comarcal pel que dius?

Hay mucha actividad asociativa tanto deportiva como cultural. Están apareciendo grupos de teatro, hay mucha gente mayor que proyecta su tiempo hacia los demás. La propia Fundación Max Aub hace una promoción del mundo literario impresionante, que ya está redundando, hay poetas, escritores, premios... En Segorbe hay tres o cuatro orquestas de cámara, hay certámenes... El ser territorio de frontera castellano-parlante influye. Hay un modelo valenciano-parlante con su expresión cultural, aunque no estamos tan distantes. Lo aragonés y lo valenciano perviven en muchas señas de identidad. Seguramente motiva a que la gente promueva y mantenga esas tradiciones por temor a que desaparezcan.

Veus un relleu generacional? Les noves generacions van a mantenir eixes institucions?

Es complicado. Las zonas rurales tienen

una compleja viabilidad. No sé cuál es el futuro. Si todo se atiene a parámetros economicistas, tenemos todas las de perder, pero la lucha por la supervivencia es consustancial al mundo rural.

Teniu emissores de ràdio?

Hay tres emisoras de radio y una emisora de televisión comarcal. Ha llegado a haber dos medios periódicos escritos. Ahora solo es el ayuntamiento de Segorbe el que tiene un boletín informativo.

No hi ha industria.

Relativamente. Muchos alcaldes se están esforzando por tener polígonos industriales, por diversificar. Nos preocupa que se mire al mundo rural como un enclave solariego sobre el que especular. Nos gustaría que se viese esta comarca por riqueza en aguas y con tierras muy productivas, con gran potencialidad agrícola con enormes posibilidades para conserveras de productos de calidad. Están proliferando explotaciones vitivinícolas. El aceite, de primerísima calidad, se potencia cada vez más. Se está aprendiendo a ir ya hacia lo selecto y la calidad. El tema turístico también está empezando. Todo es como muy

incipiente, costoso, complicado. Hay que ver la gente joven qué posibilidades tiene. Me gustaría hacer una pequeña reflexión que solemos hacer aquí sobre la educación vinculada a esto que estamos hablando. La educación aquí se ha convertido en una especie de escupidora de jóvenes hacia fuera. Estudiar medicina o una ingeniería, hacer un carrerón de estos que esperamos todos para nuestros hijos, se convierte en un trampolín para que se vayan de la comarca.

Cases rurals?

Cada vez tiene más presencia; empieza a haber en Segorbe, Jérica, Altura, Viver Caudiel, Gaibiel,... Como decía antes, esto no es inmediato suelen ser complemento a otras dedicaciones.

Aquí hemos hecho muchas bromas sobre aquello de ponernos la faja y la boina y colocarnos junto a un campo para cuando pasen los autobuses de turistas por la autovía, puedan contemplarnos como en un parque temático. No sé si estaremos muy lejos de eso.

Molt melancòlica i pessimista és eixa visió. Distinta a la que donaves sobre el gran activisme associatiu.

«Nuestra comarca tiene más servicios que muchas localidades de mayor envergadura, no solo como efecto de la compensación al aislamiento y la lejanía, sino por la acción social».

Es cierto, pero en las dosis adecuadas, refleja el tono vital de quienes luchan por la supervivencia de las minorías. Las personas que vivimos en las zonas donde hay bosque, campo y un rico medioambiente también formamos parte de ese ecosistema. Esto no significa pedir que se viva subvencionado, pero la sociedad tendrá que ver si quiere tener un mundo rural para fin de semana o para una existencia plena y esencial en la diversidad.

Un parc no acceptat per la gent que viu en ell és un parc fracassat. Han de ser part del parc i ells els que l'han de potenciar. El parc es seu.

Cuando se crean estos parques de diseño, los técnicos tratan de delimitar, definir usos, marcas territoriales, límites, etc. Estas cosas suelen estar muy bien hechas desde un despacho y muy bien razonadas, pero luego la gente que tiene que vivir dentro. Desde fuera puede parecer que la gente que vive en las zonas rurales no quiere defender el medio ambiente. A veces, hay que vivir en estas cosas para entender los discursos que maneja la gente. Hablar en términos de leyes y normas, no siempre se hace muy entendible.

La gent que viu en Sogorb i comarca no veu els parcs com figures estranyes, veritat? Se senten orgullosos o el veuen com un problema?

No necesariamente aunque se dan situaciones curiosas y complejas. En Altura, por ejemplo, una ciudad muy vinculada en su agricultura, han llegado a tener algunos problemas porque el parque llega hasta el límite de la población. Hay usos que están limitados y que han generado inconvenientes.

Potser la solució estiga en un punt intermedi, en acords i solucions que no contenten a ningú però que ajuden a que els seus habitants es puguen sentir part d'ell. Però ara canviem un poc de terç i parlem un poc de la comarca, de les senyes d'identitat, del bisbat i de la vostra relació particular amb Els Serrans.

Históricamente las diócesis eran demarcaciones territoriales con una gran impronta territorial y administrativa. El obispo como cabeza de una diócesis ejercía un poder gubernamental muy importante en cuanto a las rentas y la ordenación económica y social. En consecuencia, toda la antigua configuración del obispado de Segorbe que se extendía desde Ademuz hacia la comarca de Serranos generó unas vinculaciones muy importantes con estas

tierras. Con los Serranos mantenemos lengua y tradiciones. De hecho en el Instituto de Cultura damos cabida a todo lo que entendemos como ámbito cultural e histórico de la comarca. Algo similar ocurre con el Alto Mijares, que también formaba parte del antiguo obispado. La delimitación provincial contempló en un principio su coincidencia con las delimitaciones eclesiásticas, pero esta idea jamás se plasmó.

El bisbat incloïa els terrenys de repoblació aragonesa?

La repoblación navarro-aragonesa ha marcado profundamente las señas de identidad de esta comarca.

Crec que el Regne de València es va crear como regne tap per impedir que Aragó tinguera eixida al mar.

Bejís es de los primeros lugares que Jaime I incorpora a lo que será el reino de Valencia, vaya con ello prueba de la valencianía de esta tierra que también reivindica su hecho diferencial. En nuestra comarca casi todas las anexiones se hicieron por pacto. Zeit Abu Zeit pactó con Jaime I y se convirtió en feudatario haciendo que no fuese muy traumático

el traspaso hacia el nuevo reino. Con la repoblación bajaron muchos cristianos viejos de Aragón y Navarra.

El bisbat ja no hi és a Sogorb?

Si, sí, Segorbe es sede episcopal y origen histórico del obispado. El obispado Segorbe-Castellón se creó en 1960, para resolver el hecho de que la provincia eclesiástica no coincidía con la provincia administrativa. De esta forma se llevó a cabo una reordenación territorial de parroquias y Castellón asumió el papel de co-sede episcopal. La catedral y el obispo están en Segorbe. Santa María de Castellón pasó a ser con-catedral.

Després d'aquestos comentaris no cal recordar-li al lector que l'entrevistat és de Sogorb i l'entrevistador de la Plana. Moltes gràcies por apropar-nos a la teua comarca i haver-nos ajudat a entendre còm es veuen les coses des d'ací.

la vida a la serra

Les dones al capdavant de la rereguarda republicana

Lara Cardona Fernández

Llicenciada en Història per la Universitat de València

La rereguarda és un element clau en qualsevol conflicte armat, ja que és on es du a terme l'activitat econòmica i productiva que assegura el recer, l'aliment, l'assistència sanitària i la producció armamentística que es necessita en el front.

Intentarem captar el protagonisme social de les dones que durant la guerra van assegurar la supervivència en la rereguarda. En aquest context, excepte en les primeres setmanes d'ardor revolucionari en què els rols tradicionals van ser qüestionats per la mobilització de les milicianes, les dones van ser relegades als papers tradicionals d'esposa i mare, tot i que les necessitats bèl·liques van fer que aquests rols adquiriren una dimensió pública. A finals de 1936 estava clar que les dones tenien el seu paper en la rereguarda i els hòmens en el front.

Així doncs, elles van alimentar, van defendre i van cuidar la població civil de la rereguarda, però també van treballar per a vestir, guarir i alimentar els hòmens del front.

LES MILICIANES

L'aparició de les milicianes és el fruit d'unes accions desesperades datables a l'estiu de 1936. Les milícies populars eren grups armats que no responien a la disciplina d'un exèrcit tradicional ni a una jerarquia militar. Una gran part de les dones que van entrar en les milícies eren joves reclutades per organitzacions comunistes o anarquistes, i les motivacions que les van portar a combatre van ser molt diverses: per conviccions pròpies, o bé per venjar el patiment d'algun familiar. Algunes d'elles van anar al front acompanyades dels seus amics, nòvios o

«Excepte en les primeres setmanes
d'ardor revolucionari en què els rols tradicionals
van ser qüestionats per la mobilització de les milicianes,
les dones van ser relegades als papers tradicionals
d'esposa i mare»

marits. S'han arribat a documentar casos de mares que acompanyaren els seus fills. És difícil precisar el nombre de dones que van realitzar una tasca militar o auxiliar en les posicions de combat, però la labor de les milicianes en el front no es va limitar a lluitar, atés que també van exercir tasques auxiliars de suport i assistència. Moltes vegades eren les encarregades de controlar els abastiments de queviures, armes i municions.

Queda constatada la presència de dones dins de la secció motoritzada de la Columna Matteoti, creada a Castelló, que va combatre en el front de Terol, entre elles María Rosa Fenollosa, Isabel Martínez Blaya¹ i Vicenta Simón Soriano.

A partir d'octubre de 1936, Largo Caballero va dictar una sèrie de disposicions militars per a retirar les dones del front i traslladar-les a la rereguarda. Es va produir un canvi radical: es va passar de glorificar les dones combatents a ridiculitzar-les i desacreditar-les. Els sindicats, els partits polítics i fins i tot les organitzacions femenines van coincidir en la necessitat d'obligar les dones

a traslladar-se a la rereguarda. Per a justificar la retirada de les milicianes es van utilitzar diversos arguments com la falta de preparació de les dones, la seua efectivitat en la rereguarda en l'exercici d'altres tasques, etc.

LES OBRERES EN LA REREGUARDA REPUBLICANA

Ja en els primers mesos es va produir la mobilització de milers de dones, fins aquell moment aïllades de la dinàmica sociopolítica, que participaren en les fortificacions i en la construcció de refugis, en l'assistència als refugiats i als ferits del front, en la formació cultural i professional, en l'organització de tallers de costura, etc. En les fàbriques van representar una reserva de mà d'obra que va permetre el manteniment de la producció.

A finals de 1936 es produeix la primera onada de refugiats a la comarca, procedents de l'evacuació de Madrid; més tard, la majoria procedirà d'Andalusia, sobretot després de la caiguda de Màlaga. Al març de 1937 es va crear a Castelló l'Oficina d'Etapa per a Evacuació i Assistència de Refugiats. Es recomanava que les localitats no acolliren

¹ Isabel Martínez Blaya i María Rosa Fenollosa eren naturals de la Vall d'Uixó. Centro Documental de la Memoria Histórica, AGGC de Salamanca. Secció Politico-social, Castelló (lligall 349).

POBLACIÓ	CENS	REFUGIATS	POBLACIÓ	CENS	REFUGIATS
Aín	450	21	Gaibiel	1060	87
Alcudia de Veo	794	28	Higueras	287	-
Algimia de Almonacid	1.094	67	Jinquer	-	-
Almedijar	712	-	Matet	588	20
Almenara	2.490	155	Montán	1004	31
Artana	2.695	120	Montanejos	956	32
Artesa	-	-	Onda	6631	500
Ayódar	875	43	Pavías	265	-
Azúebar	788	45	Suera	1146	66
Betxí	2.295	291	Tales	1057	53
Castellnovo	1.126	75	Toga	378	13
Chóvar	651	48	Torralba del Pinar	296	19
Cirat	911	57	Torrechiva	374	33
Eslida	1.440	80	Vall de Almonacid	777	53
Espadilla	292	60	La Vall d'Uixó	-	-
Fondeguilla	946	77	La Vilavella	2722	205
Fuentes de Ayódar	421	26	Villamalur	456	14

Figura 1: Relació d'evacuats realitzada per la Delegació Provincial d'Assistència Social pel març de 1937

una quantitat d'evacuats superior al 10 % de la població total, xifra que es va veure sobrepasada amb escreix. Posem com a exemple el d'Almenara, en les primeres faldes de la serra d'Espadà, que va passar de poc més de 2.400 habitants en 1936 a 3.175 a finals de 1937. Els refugiats van ser acollits en domicilis particulars o en cases buides després de la fugida dels seus propietaris. Entre les primeres mesures per a garantir l'alimentació trobem la confiscació de forns per evitar que els forners apujaren el preu del pa. Es va aprovar el racionament de la carn, del pa i de la llet, i es va prestar una atenció especial als menors de 4 anys. S'acordà que la recaptació voluntària per a l'expedició de salconduits es destinara al sosteniment dels refugiats i evacuats. Moltes d'aquestes dones van treballar per al Socorro Rojo, les principals activitats del qual van consistir a crear menjadors

per als xiquets i aportar biblioteques als soldats. Van contribuir-hi també creant hospitals, servei d'ambulàncies, campanyes d'higiene dental, etc.

En la figura 1, mostrem una taula elaborada a partir de la relació d'evacuats realitzada per la Delegació Provincial d'Assistència Social pel març de 1937, que presenta la situació de les localitats de la serra, presa en un sentit ampli.

A mesura que la guerra avança, les condicions de vida es compliquen i a l'escassetat i el desabastiment se sumà l'aproximació del front i els bombardejos. La Guerra Civil va marcar un punt d'inflexió dins de la història militar moderna pel fet que es va utilitzar una nova i terrible modalitat bèl·lica: el bombardeig de nuclis de població de la rereguarda. Com a resposta es van crear les Juntes de Defensa Passiva,

«No era gens fàcil la seua inserció
en el mercat laboral,
perquè els sindicats es mostraven poc inclinats a la seua
incorporació admetent com a excusa
la seua incapacitat».

les primeres mesures de les quals van ser la construcció de refugis col·lectius, la instal·lació de sirenes per alertar la població de la presència d'avions, l'organització de brigades de salvament, la millora dels serveis de bombers i establir llocs de primers auxilis.

LES ORGANITZACIONS FEMENINES

En 1937, els comunistes aconseguiren crear un exèrcit popular que va comportar la progressiva eliminació de les milícies i, amb ella, la presència de les dones que encara podien quedar en els fronts. A pesar que elles van intentar equiparar-se als hòmens, van tindre problemes en ser-los assignades tasques complementàries. Durant aquest període es produeix la major afiliació femenina a les organitzacions polítiques i obreres. Sorgeixen noves organitzacions amb una sèrie d'interessos comuns, com l'accés a l'educació, el treball remunerat i el compromís amb l'esforç bèl·lic. En un principi es va formar un front unit entre l'Agrupación de Mujeres Antifascistas (AMA), la Unió de Dones de Catalunya (UDC) i les juvenils Unión de Muchachas (UM) i l'Aliança Nacional de la Dona Jove (ANDJ).

L'AMA, d'orientació comunista, ja existia abans del colp, però s'enforteix notablement en aquest moment, amb més de 50.000 afiliades. En comptes d'incorporar les dones a la revolució i conscienciar-les que el seu alliberament només es podia portar endavant alliberant el conjunt de la classe obrera en lluita per la transformació social, van basar la seua política a limitar l'acció de la dona a un suport constant a les accions i decisions del govern del Front Popular. Rosa Giner Martínez va fundar a la Vall d'Uixó un comitè local d'AMA que va propiciar l'acollida de xiquets evacuats anomenats «Los Pioneros», procedents de Madrid, que foren allotjats als baixos del Palau dels Marquesos de Vivel, aleshores Hospital La Pasionaria.

Al contrari, Mujeres Libres (anarquistes) considerava la guerra com la gran oportunitat per a realitzar la revolució de les dones, però les exigències de la guerra van anar difuminant aquestes demandes feministes. Els seus objectius eren proporcionar a les dones els mitjans pràctics perquè pogueren incorporar-se a la producció, creant per a això guarderies, menjadors... que facilitaven les seues tasques, alhora que els donaven una formació tècnica i professional per poder

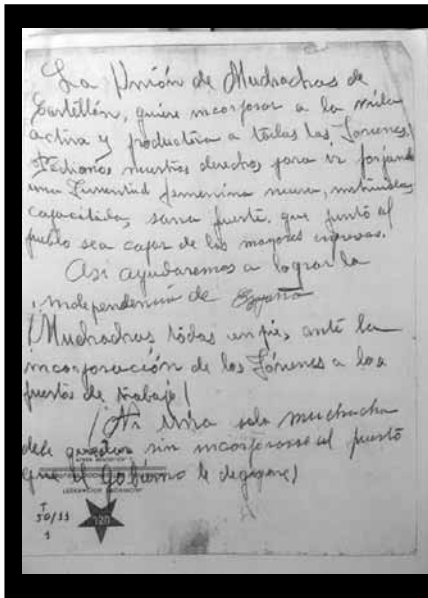

Figura 2: Crida a la incorporació de les dones .

adquirir una major qualificació en el treball. A la província de Castelló hi havia comitès locals a Borriana i Vinaròs.²

Unión de Muchachas va sorgir a Madrid al maig de 1937 per les Joventuts Socialistes Unificades (JSU), amb l'objectiu d'unir tot el jovent femení d'esquerres i capacitar-les activament per aconseguir la victòria en la guerra. L'associació preparava les dones per a treballar en tallers de confecció de roba per al front, conduir tot tipus de vehicles, atendre ferits i refugiats, organitzar guarderies, menjadors col·lectius, campanyes per a demanar fons, etc. No s'autodefinien com a organització política, sinó com a educativa i cultural. Les seues activitats anaven destinades al suport del Govern del Front Popular. L'agrupació s'estructurava en forma d'un Comité Nacional, amb diversos comitès provincials i locals. En teoria, cada comitè havia de disposar d'una presidenta i distintes encarregades de seccions com ara Organització, Educació Professional, Cultura, Esports, Administratiu i Ajuda a l'Exèrcit.

Les localitats pròximes a l'àrea d'influència de la serra on es van crear comitès locals

² ALCÓN, E. i NÚÑEZ, A. (2005): *La mujer de la República en las comarcas de Castellón (1931-1939)*. Ajuntament d'Onda.

d'Unión de Muchachas eren Nules, Borriana, Xilxes, Almenara, Almassora i Castelló.

Després de la creació de les Juntes de Defensa Passiva i dels comitès de refugiats, i a mesura que la guerra avança i els homes són incorporats a files, les dones han de substituir-los en totes les tasques de la rereguarda per evitar la paralització de la producció i del funcionament de les poblacions. Es llancen crides contínues perquè s'inscriuen en qualsevol treball (figura 2).

La seua finalitat era que totes les dones entraren en llocs de treball. No era gens fàcil la seua inserció en el mercat laboral, perquè els sindicats es mostraven poc inclinats a la seua incorporació admetent com a excusa la seua incapacitat. A l'abril de 1938 serà el governador civil qui crida l'atenció dels sindicats perquè no posen traves a la incorporació al treball de les dones:

«Yo, espero, también, de los sindicatos, que faciliten la incorporación de la mujer al trabajo, capacitándolas técnicamente, pero no de una forma teórica, sino que al lado de cada torno, de cada máquina, de cada compañero haya una mujer y así, al desplazarse los obreros a empuñar

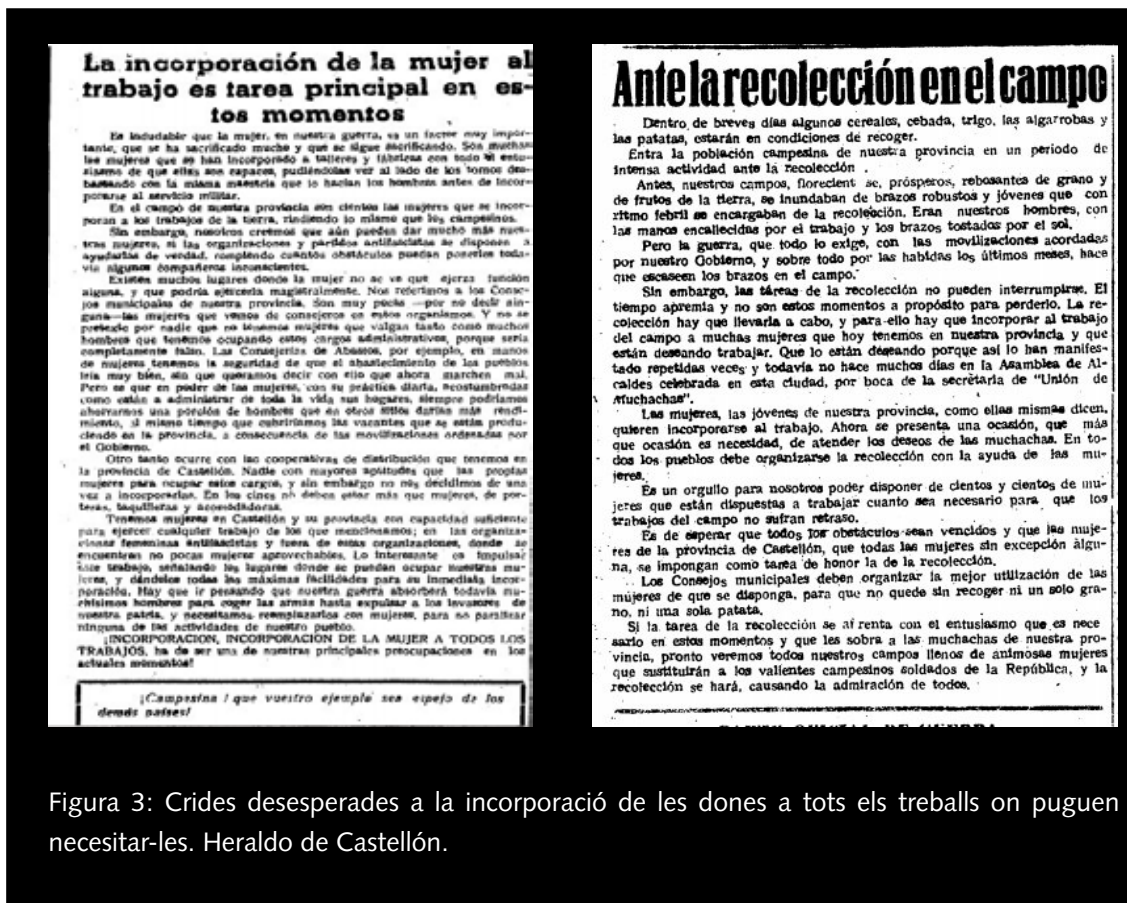

Figura 3: Crides desesperades a la incorporació de les dones a tots els treballs on puguen necessitar-les. Heraldo de Castellón.

las armas, no quede su trabajo del taller o de la fábrica interrumpido por falta de capacitación ni de brazos. Es necesario que termine el espectáculo de que centenas de mujeres, permanezcan inactivas sin realizar un trabajo para la guerra».³

Una gran mobilització es va produir a la província per tal d'incorporar les dones a les tasques de recol·lecció en el camp. Ja era maig de 1938 i començava la campanya d'arreglada de creïlles, garrofes, blat i ordi, i, davant de la falta d'homes, era imprescindible el treball de les dones (figura 3).

En aquella reunió amb el governador civil, l'alcalde d'Almenara, Vicente Navarro

³ «Un vibrante llamamiento del Gobernador Civil de Castellón», *Heraldo de Castellón*, 21 d'abril de 1938.

Dasca, informa el governador que en aquesta localitat «ya se ha hecho efectiva la incorporación de las mujeres en todos los trabajos que se puede prescindir de los hombres, habiéndose conseguido hasta el momento unos resultados plenamente satisfactorios».⁴

Amb la cada vegada més imminent arribada dels franquistes a Castelló, les crides es van tornar més desesperades:

«Por la dignidad de España y por nuestra libertad, nosotras, las muchachas, ocuparemos con orgullo los puestos que dejéis vacantes. Trabajaremos sin descanso antes de que el fascismo cruel y sangriento se adueñe de nuestro suelo».⁵

⁴ «Reunión de alcaldes de la provincia con el Gobernador Civil». *Heraldo de Castellón*, 3 de juny de 1938.

⁵ Politico-social Castelló, caixa 50/11, AGGCE Salamanca.

«La continuïtat de conductes i comportaments patriarcals era difícil d'eradicar; molts estereotips femenins es van mantindre i existia la tendència a preservar en la mesura que es podia la divisió tradicional de treballs segons els gèneres».

UNIÓN DE MUCHACHAS D'ALMENARA COM A EXEMPLE

L'organització local d'Unión de Muchachas a Almenara va ser creada pel capità Juan Flores Carmona, dirigent del PCE, que va convèncer les més joves militants de les Joventuts Socialistes (JSU) i del sindicat obrer El Ideal Femenino per a adherir-se a la nova formació, sense deslligar-se en cap moment de la seua matriu.⁶

Amb l'estabilització del front, les autoritats republicanes van haver de buscar en la rereguarda tots els locals possibles per a instal·lar hospitals d'evacuació de ferits de guerra; són els anomenats «hospitals de sang». En el cas d'Almenara es va instal·lar a l'església, fet que coneixem gràcies als expedients i sumaríssims incoats a les afiliades de JSU, Unión de Muchachas i El Ideal Femenino⁷ i per les entrevistes orals realitzades, on participaven llavant i cosint la roba dels soldats ferits, cuinant per a ells en el mateix temple, etc.

Ja en 1937 se'ls va proporcionar un local on a cada una d'elles se li assignava

⁶ Sumaríssim d'urgència contra Elodia Palacios Montesinos.

⁷ Expedient de responsabilitats polítiques incoat contra Tremedal Gordo Pérez. Arxiu Municipal d'Almenara. Va pertànyer a la UGT i a la Sociedad de Trabajadoras «El Ideal Femenino». Prestà servei com a infermera en l'hospital de sang instal·lat a l'església.

una xapa amb un número, i per ordre rigorós cada dia els designaven la tasca que havien de realitzar. Més tard, elles es van fer càrrec de la fàbrica conservera del Barri de la Mar, tant en tasques administratives, fabrils, agrícoles... Destaca la presència femenina en la construcció de fortificacions i refugis com els situats en les proximitats del col·legi i prop del Lorito⁸. Van sorgir també tallerets per a la confecció de roba per als soldats del front. Cal destacar que es cosiren braçalets per a identificar els soldats del bàndol republicà, que amb la proximitat de les línies podien ser confosos amb l'enemic.

Pel que fa a l'organització municipal, serà en aquest període que apareixeran, per primera vegada, dues dones en la Corporació Municipal: Vicenta Canelles Domingo⁹ i Carmen Vilar Olucha¹⁰. Amb anterioritat, les dues ja havien ocupat càrrecs en la Reforma Agrària Local i en la fàbrica conservera.

⁸ Informació obtinguda a partir d'entrevistes orals.

⁹ Expedient de responsabilitats polítiques contra Vicenta Canelles Domingo, acusada de pertànyer al Partido Comunista. Detesa i encarcelada en Borriana. Arxiu Municipal d'Almenara.

¹⁰ Expedient de responsabilitats polítiques incoat contra Carmen Vilar Olucha, acusada de presidir el Partido Comunista i la Reforma Agraria Local. Arxiu Municipal d'Almenara.

Les germanes Rosa i Antònia jugant amb la pistola d'un soldat destinat a Almenara, 1938.

L'entrada de les tropes franquistes del coronel Aranda a Castelló, el 14 de juny de 1938, va comportar l'evacuació de la majoria de pobles de la comarca, que traslladaren la població civil i les institucions a altres zones més segures de València i Alacant.

de serveis i necessitats bàsiques de la casa. Sobre elles va descansar el treball de la supervivència i la resistència en la rereguarda.

CONCLUSIONS

Com a conclusió assenyalarem que el treball de les dones en tots els àmbits no va implicar la superació d'aspectes de la societat burgesa com la discriminació salarial, la subordinació a l'autoritat masculina en les empreses o la baixa participació de la dona en les tasques de direcció. La continuïtat de conductes i comportaments patriarcals era difícil d'eradicar; molts estereotips femenins es van mantindre i existia la tendència a preservar en la mesura que es podia la divisió tradicional de treballs segons els gèneres.

Tal com afirma Mary Nash¹¹, la guerra va comportar una nova dimensió del clàssic rol de mare, ama de casa i proveïdora de la família. Van ser elles les que van protagonitzar majoritàriament la cerca d'aliments i les que van cobrir l'assistència

¹¹ NASH, M. Las mujeres en la Guerra Civil. Edit. Ministerio de Cultura. Madrid, 1989.

La serra d'Espadà, serra de l'oli, en el *Mural del País Valencià* de Vicent Andrés Estellés

Honorat Ros i Pardo

Acadèmia Valenciana de la Llengua

El *Mural del País Valencià*¹ és la **crònica poètica dels moments cabdals del poble valencià**. Estellés destaca en els seus poemes l'estima pel seu país: «vull cantar el meu país, / vull narrar el seu procés / pels molt pregons i diversos camins, / fins arribar aquest dia ara solemne». És «la universal cantata del país»: des d'un «dispers començament de coves» fins a «l'ample regne» que «començà a ser per voluntat d'en Jaume / pel seu ocult i vinculant amor», i que «arribà a ser país al llarg dels segles / vers un futur polític molt millor». És un cant que Estellés ha escrit assumint la veu del poble des del poble, des del seu major orgull: ser poble, ser un entre tants. Escrit, a més, «amb popular destí», i és que els pobles «són els seus destinataris». Un cant que naix d'una passió, que viu com a missió, i que esdevé crida i testament:

«Sóc passió, missió permanent / i he de cridar, unes coses concretes». És una crida al compromís cívic pel País Valencià: «comunitat d'afanys i d'esperances», històric, amb un missatge: «No hem de fer el País: / l'hem de refer, com un antic mosaic, / tot restablint, una a una, les pedres», i amb un objectiu permanent: «Recobrem / la nostra identitat», «vers un futur polític molt millor».

El poeta **viu i descriu fases i moments de la història dels valencians**: la gloriosa «matriu fundadora», les desfetes («nits del meu poble», «dies obscurs», «segles socarrats»), intents de recuperació, els reinicis («quan l'aurora comença», «vespres de plenitud») i l'esplendor («la plenitud del dia»). I pensa, en cada instant, un futur polític molt millor «de llibertat guanyada, / de llibertat guanyada pel meu poble». I, acompanyat de veus

¹ Vol. I, p. 240-242.

Castell i Porta d'Artana. Foto: Carne Orença

preclares (Ausiàs March al capdavant), fa un cant per a cada moment: «cant de ràbia», «cant de vergonya», «cant de còlera i tendresa», cant «d'alegria frenètica», «cant al·lucinant», «cant d'amor i d'esperança»... Ret homenatge als qui han fet del país pàtria: «enllaçant rius, i encadenant serralades i valls». Són els pobles, el Poble, del Mural.

Vol abastar «totes les comarques valencianes de l'horta i la muntanya». I prega i desitja: «Deixa'm València que repetesca com una lletania / els noms dels teus pobles!», dels quals «conec els noms, els seus fulgents topònims». I ho fa partint del medi que li és més pròxim i ple d'intimitats: «Un tros només d'aquest país / és aquest poble [Burjassot]; / en ell, però, toquem tot el país»: pedres i lloses antigues, balmes i abrics, «els quatre rius», cims i valls, serralades, muntanyes i camps, «el gran silenci rural de secà», «des de les muntanyes fins a la mar», «roselles i forment», «arbres i teuladins», «solar de canyar i gesmil», «tarongers i llimeres», «fulles de fang o costra de les séquies», «les velles oliveres», «olives i raïm»...

El poeta **canta el territori valencià** «clar i distint, tot de marges i solcs», «aquest

pam de terra, / brusc i tendre, divers», que ell integra «des d'un extrem a l'altre extrem, / des de Morella fins a Oriola». Un país emmarcat entre rius i muntanyes. El riu: «Quatre grans rius, com els quatre evangelis / quatre grans rius, com les quatre grans cròniques / quatre grans rius, com les barres de sang / quatre grans rius, creuen el meu país». I les muntanyes: «des del Garbí fins a la Mariola / des del Montgó fins al Penyagolosa / des del crescut Mondúver a l'Aitana». I «damunt tota la terra / llarga i lenta ve la serra / pel camí de l'olivera» que és la serra d'Espadà a la qual Estellés dedica dos poemes: «Damunt tota la terra» i «Veig la serra de l'oli».²

En «**Veig la serra de l'oli**», Estellés emfatitza: «Oh serra d'Espadà, oh pàtria de l'oli»... fins dir «Oh Serra d'Espadà, cançó de l'oli». L'oli és cabdal, central. En el paisatge, en el quefer i el goig de cada dia. Com a paisatge canta «les velles oliveres, / condició de plata d'unes fulles»; com a ocupació del paisanatge «la verda lentitud litúrgica de l'oli» i «la remor / benigna d'uns bocois»; i a la taula les olives de cada dia: «l'oliva trencada, / de

² Entre els 351 pobles que evoca explícitament Estellés en el *Mural del País Valencià* (que és un mural inacabat!), té poemes per a 7 dels que formen part del parc natural.

l'apretada oliva del cuquello, / les herbes aromàtiques» i l'oli, «el capitell final de l'amanida / o l'agrupació / darrera de l'arròs». I és que «l'oli coneix el món casa per casa, / família a família, / propicia a la taula el principi del goig. Lentament assegura / secretes lleugeresses» i reviu records de quotidianitat: «Dins la tasseta d'oli / navega, perdurable, la memòria / remota dels difunts», «un ditet d'oli per al forrellat», «un gresol on es socarra l'oli» i el «pa amb oli i sal, festivitat dels pobres».

L'oli està en el centre de la seua història: «canta l'oli, rebota / pels graons de la història». I evoca «l'imperi de Tirant i Carmesina, / vaixells plens de bocois, lluminosos de cànters» per la Mediterrània, però també «la breu esveltesa grega de l'olivera». I vol cantar temps passats d'estes terres i gents, i no sap com fer l'elogi: «com enumeraré / els festius litorals d'il·lustres principats [...] la teua antiga i digna monarquia?». I es queda en la grandesa dels «pobles socarrats, pobles». I escriu poemes per a set dels que formen part del Parc Natural de la Serra d'Espadà: Aín, l'Alcúdia de Veo, Fondegulla, Artana, Eslida, Suera i Tales.³

³ Les sublevacions morisques de "l'alcaid d'Eslida", la Batalla

Els anomena «Pobles socarrats», devastats per tantes guerres, batalles, sofriments i desfetes! El poema «**Damunt tota la terra**» conclou: «Llarga i lenta ve la serra / pel camí de l'olivera. / Llarga i lenta ve la terra sobre nits de calaveres / damunt tota la terra». En els seus versos els mots *sang* («sang combativa», «barranc... de sang», «pols confundida amb la sang»), *lluïta*, *batalles*, *tenebres*... De tots els pobles remarca un passat lluitador: «pel front altiu i la sang combativa» (Aín), «damunt l'aspra terra [...] destí lluminós de castells» (l'Alcúdia de Veo), «Antics guerrers [...] Tots els metalls ressonants de la lluita» (Artana), «pujant al cim per aixecar l'escut» (Eslida), «Retornes tu i retorna el teu crit, / la mà a la falç venjativa i enorme» (Fondegulla), «El vells salons, les columnes brodades, / un nom només al mur, escrit amb ungles» (Suera) i «De dolçainers, de remotes batalles, / de tanta pols confundida amb la sang» (Tales).

Vol remarcar **paraules ajustades a cadascun dels pobles:** D'Aín, lloc d'aigües: «per aquell glop de verds a la vorera / [...] on han florit olives i raïm»; de l'Alcúdia de Veo «guaitant guaitant,

d'Espadà en les Germanies, l'expulsió dels moriscs, la Guerra de Successió, les guerres carlines i la darrera...!

Aín. Foto: Óscar Pérez

vetllant el foc solemne / com foradant amb els ulls les tenebres»; d'Artana «Ens vénen veus des de l'aljub del temps / [...] ens vénen veus de fondària, d'anys»; d'Eslida «l'oli content, l'escudella que balla»; de Fondegulla «des del barranc de la mateixa sang»; de Suera «els clars camins que una aigua ens assenyala», i del devastat Tales: «De dolçainers, [...] que retornen encara».

I mostra les esperances: «encara véns amb l'ègloga als teus braços, / bucòlic, bé, combativa esperança» (l'Alcúdia de Veo); «dels vells metalls, que retornen encara, / tots coronats amb fulles de llorer» (Tales); «del temps passat, la unitat que retorna», (Suera); «amb voluntat enterca de país, / d'unitat que ens ve des de la síl·laba [...] Hauràs encés la torxa a la muntanya» (Fondegulla); «torre del jorn que albira el temps que ve! [...] has arribat al cim i segueixes / camins del vent sense fronteres, clàssic!» (Eslida); «El drap al pal, hem de lluitar, germans! [...] / Passarà el temps i veuran recobrat / aquest país que ens estimem tantíssim» (Artana) i «Perquè has cregut, perquè has perseverat / [...] per un matí de precursora llum / [...] on creix el pa com sentiment de pàtria» (Aín).

La serra de l'oli i els seus pobles són protagonistes del *Mural*, amb una història comuna: «dessota les muntanyes, / camina al sa i al pla, un enteniment de vida», «pèls i senyals de matriu fundadora», «secular amor i pervivència», «la voluntat agrupadora», «l'empresa comuna», «la unitat, voluntat de País, / totalitzant els diversos acords», i «com una garba l'idioma / ens dóna unanimitat». I poden dir amb Estellés: «Som els pobles, som el poble / i ens vindrà com fruit madur, / con el gran fruit que abellim, / el dia més merescut!».

Eslida. Foto : Óscar Pérez

POEMES

Vicent Andrés Estellés. *Mural del País Valencià.*

Eliseu Climent Editor. València, 2002.
Volum I, p. 241-242; volum II p. 72-76.

LA SERRA D'ESPADÀ

Veig la serra de l'oli,
de l'oliva trencada,
de l'apretada oliva del cuquello,
les herbes aromàtiques,
les velles oliveres,
condició de plata d'unes fulles,
escolte la remor
benigna d'uns bocois,
la verda lentitud litúrgica de l'oli.
una benignitat,
una sabor també
el capitell final de l'amanida,
o l'agrupació
darrera de l'arròs.
Oh serra d'Espadà, oh pàtria de l'oli,
com faré el teu elogi,
com enumeraré
el festiu litoral d'il·lustres principats,
les teues criatures
que recorren el món i es multipliquen,
el teu ferruginós
metall, corona i ceptre,
la teua antiga i digna monarquia?

Pobles socarrats, pobles.
Un ditet d'oli per al forrellat.
Dins la tassetta d'oli,
navega, perdurable, la memòria
remota dels difunts.
Canta l'oli, rebota
pels graons de la història.
Veig la breu esveltesa grega de l'olivera.
L'oli coneix el món casa per casa,
família a família,
propicia a la taula el principi del goig.
Lentament assegura
secretetes lleugereses.

Oh serra d'Espadà, cançó de l'oli,
imperi de Tirant i Carmesina,
vaixells plens de bocois, lluminosos de
cànters,
pa amb oli i sal, festivitat dels pobres.

(*Mural del País Valencià I*, p. 241-242)

AÍN

Perquè has cregut, perquè has perseverat
i perquè creus i encara perseveres,
pel front altiu i la sang combativa,
per aquell glop de verds a la vorera,
per un matí de precursora llum
et dic a tu i cante la cistella
on han florit olives i raïm,
on creix el pa com sentiment de pàtria.

L'ALCÚDIA DE VEO

Saltant bancals, per damunt l'aspra terra
vers un destí lluminós de castells,
guaitant, guaitant, vetllant el foc solemne,
com foradant amb els ulls les tenebres,
com assejant els passos de la llum,
encara véns amb l'ègloga als teus braços,
bucòlic bé, combativa esperança,
amb un gresol on es socarra l'oli.

ARTANA

Vent de ponent que marceix les collites!
El drap al pal, hem de lluitar germans!
Ens vénen veus des de l'aljub del temps!
Ens vénen veus de fondària, d'anys!
Per un amor, per l'ombra clivellada.
Antics guerrers, apostolats de còdols.
Tots els metalls ressonants de la lluita!
Passarà el temps i veuran recobrat
aquest país que ens estimem tantíssim.

ESLIDA

Aventurant el dia i l'ametller,
comprometent les andanes propícies,
pujant al cim per aixecar l'escut,
torre del jorn que albira el temps que ve!
Els aspres dons, els dons durs i de sucre,
l'oli content, l'escudella que balla,
has arribat al cim i segueixes
camins de vent sense fronteres, clàssic!

ALFONDEGUILLA

Retornes tu i retorna el teu nom,
retornes tu i retorna el teu crit,
la ma a la falç venjativa i enorme,
amb voluntat enterca de país,
d'una unitat que ens ve des de la síl·laba,
des del secret invencibles del mot,
des del barranc de la mateixa sang.
Hauràs encés la torxa a la muntanya!

SUERA

De tot allò, de les clares memòries,
del temps passat, la unitat que retorna,
els clars camins que una aigua ens
assenyala,
l'aigua, els cultius, l'afany innumerable,
la lenta sang, bromereta d'uns llavis,
el cast amor per a tota la vida.
Els vells salons, les columnes brodades,
un nom només al mur, escrit amb unghes.

TALES

De dolçainers, de remotes batalles,
de tanta pols confundida amb la sang,
d'altius cavalls, d'antigues altiveses,
dels vells metalls que retornen encara,
tots coronats amb fulles de llorer,
de tant amor, tantíssimes besades,
el pit nocturn que uns lents dits recorrien,
el pit nocturn, els dos jeien a terra.

(Mural del País Valencià II, p. 72-76)

El Patfor, la biomassa i el bosc

Carles Arnal

Doctor en biologia i dinamitzador de la plataforma Bosc Viu

El govern valencià ha aprovat fa poc l'anomenat **Pla d'Acció Territorial Forestal (Patfor)**, un document important que orientarà la gestió forestal valenciana durant els propers anys. El document, elaborat per la Conselleria de Medi Ambient, ha estat presentat com innovador i dinamitzador del món rural. En realitat, és un document que pretén justificar una intensificació de l'explotació del territori forestal que conduirà a una degradació important dels nostres ecosistemes i no aportarà solucions a quasi res.

El Patfor és un document ideològic, farcit de propaganda *neo-liberal* que aflora de manera evident pel tot el text, no de bades el partit que governa fa bandera d'aquestes idees tan "modernes" que ens fan retornar al segle XIX o més enrere. Diu el Patfor que sobra normativa, que sobra

administració, que hi ha massa protecció de la natura,... i que cal treure-li partit econòmic al bosc. Com? intensificant tota mena d'activitats extractives i d'explotació del bosc, reduint cauteles ambientals i eliminant tràmits. Es pretén facilitar la construcció en zona forestal, eliminar condicionants per obrir camins i pistes, permetre competicions esportives i activitats econòmiques diverses en espai rural, promoure l'extracció de fusta i, destacadament, el "pla estrella": fomentar l'ús de la vegetació forestal com a biomassa d'ús energètic.

També inclou mesures que han eixit ja als mitjans de comunicació: privatitzar determinats aprofitaments o serveis en boscos públics, be siga la caça, els serveis recreatius, i altres activitats extractives que seran adjudicades per subhastes, fins i tot en terrenys considerats **MUP (monts**

«El Patfor és un document
que pretén justificar una intensificació
de l'explotació del territori forestal
que conduirà a una degradació important
dels nostres ecosistemes
i no aportarà solucions a quasi res».

d'utilitat pública, suposadament els més valuosos). Tot açò ha coincidit en el temps amb retalls importants en brigades de vigilància forestal i amb la dràstica reducció de personal tècnic de parcs i paratges naturals. A una altra escala, i en àmbits molt diferents, ens recorda el que passa amb la sanitat, l'educació i altres serveis socials importants: es pretén fer-los "rendibles" deixant pas a l'iniciativa privada; al mateix temps s'aprima l'administració, es redueixen plantilles de professionals, s'eliminen prestacions i se'ns vol fer creure que tot açò és fa per a "millorar" les coses, per oferir uns serveis de "més qualitat" als ciutadans, etc.,... per *maquillar* que no quede.

Amb les intervencions que el Patfor pretén impulsar els boscos valencians es degradaran encara més i patiran més problemes de tota classe... a canvi, qui obtindrà beneficis? Només alguns grans propietaris forestals, que tinguin centenars o milers d'hectàrees i algunes empreses forestals creades amb l'objectiu d'explotar a curt termini la fusta, la biomassa o algun "pelotazo" ocasional que puga fer-se realitat. Tot açò és voler retornar al passat, a unes condicions socio-econòmiques que no es repetiran

i que no serien ara beneficioses ni per al medi ambient ni per millorar la qualitat de vida del món rural. Aquesta política no té res de nova; ben al contrari, significa no haver entès quines són ara les prioritats i les possibilitats d'un desenvolupament rural durador i viable a llarg termini; representa no entendre que les funcions ambientals del bosc són ara més valuoses que la suma dels aprofitaments extractius, i significa ignorar les possibilitats que obri una gestió més respectuosa del medi ambient que també pot generar activitats econòmiques, empleaments i millor qualitat de vida.

Per a il·lustrar millor tot el que acabe de dir podem considerar més a fons el projecte que constitueix la "punta de llança" del Patfor i que està promocionant-se intensament per part de l'administració valenciana: la biomassa.

En principi, aprofitar la biomassa residual forestal, agrícola o urbana per a finalitat energètica no sembla mala idea. De fet, la fracció orgànica dels residus sòlids urbans constitueix quasi la meitat del seu volum i la major part acaba soterrant-se en abocadors i només una menuda part s'aprofita per fer un *compost* de baixa qualitat (i poca eixida comercial) degut

Sureres. Foto:
Guillem Segura.

a la inexistència d'una veritable **recollida selectiva** dels residus que els separe en origen de manera generalitzada. Amb una bona política de separació domiciliar a aquesta matèria orgànica es podria aprofitar per obtenir metà i així generar un biocombustible útil, al temps que es reduiria molt el greu problema dels RSU.

També els residus agrícoles i ramaders s'aprofiten molt poc o es cremen i generen problemes de contaminació i d'altre tipus. Novament, en aquest sector hi ha molt a fer per aprofitar la matèria orgànica i evitar la contaminació.

Però el que pretén el Patfor no és aprofitar la biomassa **residual** en sentit estricte, sinó **l'extracció massiva, extensiva i no selectiva de la vegetació natural viva, verda, del bosc**, generant així gravíssims problemes ambientals. El projecte europeu en que es fonamenta el pla de la Conselleria (anomenat **Proforbiomed**) parla de biomassa "residual", es a dir, la biomassa morta que resulta de diferents activitats ja efectuades o programades de manera independent, però aquest adjectiu "residual" desapareix dels plans reals de la Conselleria (i de la normativa que subvenciona les activitats), que

pretén extraure enormes quantitats de vegetació forestal, incloent arbres sencers, sempre que tinguin menys de 23 cm de diàmetre. Fins i tot es preveuen conreus d'espècies exòtiques de creixement ràpid (Pawlovia) al nostres boscos.

Els promotors presenten aquesta font d'energia com a renovable, neta i sostenible, però segurament no serà cap d'aquestes coses. Per a que siga realment **renovable** el ritme d'extracció no ha de superar la capacitat de renovació i no s'ha de danyar el sistema natural que assegura la regeneració de la vegetació, especialment el sòl fèrtil. Ambdues coses no estan garantides.

Per a considerar-la **net**a, no hauria de ser contaminant, però segons com siguin les condicions de combustió, la biomassa pot emetre partícules en suspensió i diferents gasos contaminats, a més de CO₂. En tot cas, per a la seua extracció, trituració i transport s'usarà gran quantitat de maquinària i vehicles que són contaminants. Cal recordar que és una font d'energia molt dispersa i que ocupa molt de volum per unitat energètica, de manera que exigeix molta energia per transportar-la primer als llocs de tractament i després als punts de

«Però el que pretén el Patfor no és aprofitar la biomassa *residual* en sentit estricte, sinó l'extracció massiva, extensiva i no selectiva de la vegetació natural viva, verda, del bosc, generant així gravíssims problemes ambientals».

consum. Tot açò **incrementarà el consum d'energies fòssils en zones rurals**, contradient els objectius de reducció d'emissions contaminants.

En les condicions previstes, serà insostenible per que tindrà greus impactes sobre ecosistemes valuosos i que volem protegir. L'extracció a gran escala de biomassa (es preveu més de 140.000 tones anuals), **afectarà a paratges naturals protegits, MUP i difícilment respectarà espècies vegetals valuoses**, donat que s'empraran sistemes no selectius d'extracció. A més, tal com descriu el Patfor, la idea és extraure simultàniament vegetació per a biomassa i vegetació per a fusta (aproximadament mig milió de m³ anuals, en el cas de la fusta), així que haurem de sumar l'impacte conjunt de les dues explotacions combinades.

L'extracció de biomassa es presenta com una activitat que impulsarà el desenvolupament rural, però és ben difícil que açò siga així. Per a començar, aquesta extracció no és rendible econòmicament com demostra un estudi elaborat per la Universitat Politècnica de València per al municipi d'Enguera: les despeses són molt superiors als beneficis. Només amb subvencions públiques (que en la major

part provenen de fons europeus) podria funcionar. Subvencions que ningú pot garantir si duraran en el temps o si es condicionaran a cauteles ambientals més estrictes. Justament s'han conegut, fa poques setmanes, **greus irregularitats i descontrol en l'ús de fons europeus** de desenvolupament rural, que prompte o tard portaran a endurir la normativa i els controls al respecte.

D'altra banda, l'eliminació de gran part de la coberta vegetal en milers d'hectàrees de bosc valencià, **tindrà gravíssimes conseqüències ambientals, tant per afectar negativament a la biodiversitat** (varietat d'espècies vegetals i animals) **com en relació a les demés funcions ecològiques del bosc** (formació i protecció del sòl, recàrrega d'aqüífers, prevenció de crescudes, manteniment dels equilibris atmosfèrics i climàtics, etc.). **Els impactes paisatgístics també seran grans**, i totes aquestes agressions en conjunt perjudicaran altres vies més sostenibles de desenvolupament rural basades en els valors ecològics del bosc i el turisme rural.

A qui beneficiarà realment aquest Pla? Quasi el 90% de les parcel·les forestals privades tenen menys de 5 hectàrees (i

«La Directiva Europea
que estimula les energies renovables
és molt respectuosa
amb el medi ambient,
mentre que en el pla de la Conselleria
les cauteles ambientals són mínimes».

el 50% són menors d'1 hectàrea.). Amb les primes que ofereix la Conselleria (51 € per tona de vegetació) i considerant les tones aprofitables per hectàrea, resulta una veritable misèria. Només grans propietaris i les empreses de la fusta poden beneficiar-se (amb ajuts públics que tenen finalitat ambiental). L'extracció de biomassa és l'excusa per fer una explotació de fusta "maderable" (ara inviable al preu d'uns 30 € el m³), de manera que s'extrauran conjuntament grans quantitats de vegetació de forma mecanitzada i no selectiva. Una vegada tallada la vegetació, els troncs de més de 25 cm de diàmetre aniran a la fusteria i la resta a la trituradora. Les subvencions a la biomassa faran possible el negoci de la fusta i, a més, disfressat d'activitat ecològica.

Tot i que els promotors diuen que l'extracció de biomassa farà disminuir els incendis, açò és una afirmació indemostrable, que difícilment es podrà comprovar: si hi ha menys incendis (encara que siga degut a d'altres factors climàtics, sociològics, etc.) sempre diran que ha segut gràcies a extraure biomassa, però si hi ha més incendis diran que no s'ha extret prou i que cal extraure'n més. La realitat és que quasi el 90%

dels incendis tenen causes humanes i la veritable prevenció s'hauria de centrar en evitar aquestes causes (majoritàriament negligències). L'eliminació de vegetació pot fer que una zona forestal esdevinga més inflamable i que tinga pitjor regeneració post-incendi, tant a curt termini com a llarg; existeixen arguments científics que desaconsellen aquestes extraccions de manera extensiva. El gran increment previst de treballs amb maquinària i de circulació de vehicles de motor pels boscos incrementarà el risc d'incendi. El pla valencià de foment de la biomassa és l'únic cas conegut en tot l'estat on es prima (amb la màxima valoració) l'extracció de fusta provinent d'incendis. Açò implica que moltes zones rurals seran més "rendibles" cremades que verdes, tot un incentiu per als que vullguen cremar la muntanya.

La Directiva Europea que estimula les energies renovables (i que afecta a qualsevol subvenció amb fons europeus que tinga finalitats energètiques) es molt respectuosa amb el medi ambient, mentre que en el pla de la Conselleria **les cauteles ambientals són mínimes**. Els projectes d'explotació els redactaran els mateixos propietaris i no existeix cap mecanisme d'avaluació de l'impacte

Bosc de sureres.
Foto: guillem
Segura

ambiental, malgrat que l'ordre d'ajudes està publicat ja fa mesos. De fet, fa poc, l'Agència Europea del Medi Ambient ha alertat dels riscos ambientals i recomana deixar de subvencionar la biomassa quan els impactes puguen ser importants.

La pràctica totalitat del territori valencià forma part de l'única àrea europea amb molt alt risc de desertificació. En les nostres condicions geo-climàtiques el principal factor de desertificació és l'erosió, la pèrdua de sòl fèrtil. Amb aquest pla, milers d'hectàrees forestals quedaran amb molt poca cobertura vegetal, incrementant de manera aguda el risc erosiu. Es dona la contradicció que la mesura 226 (dintre del programa de Desenvolupament Rural) que justifica l'ordre de subvencions públiques, té com objectiu principal la lluita contra l'erosió. Sense dubte l'erosió és el fenomen més greu que pot presentar-se al nostre territori forestal, donada la funció bàsica que té el sòl als ecosistemes i el caràcter irreversible de la seua pèrdua. L'erosió ens condueix a la desertificació. De cap manera haurien de potenciar-se activitats que incrementen de manera significativa el risc erosiu.

En definitiva, l'extracció de biomassa

forestal està lluny de ser cap *panacea* i pot ser causa d'una degradació a gran escala dels nostres boscos. Significa benefici a curt termini, per a uns pocs, a canvi d'arruïnar un bé comú: el patrimoni forestal valencià, el capital natural del nostre territori interior. Aquesta estratègia exemplifica bé quines són les intencions de la Conselleria, recollides i argumentades en el nou Patfor acabat d'aprovar.

Davant aquest agressiu pla forestal quines són les alternatives? Quines actuacions podrien conservar i millorar les valuoses funcions ambientals de la vegetació forestal i millorar alhora les condicions de vida dels habitants rurals? **Des de la plataforma Bosc Viu venim defensant un model de desenvolupament rural alternatiu, viable i sostenible**, basat en les noves realitats socials i econòmiques i considerant les funcions ecològiques del bosc com a font de riquesa i fonament de tots els demés aprofitaments. Aquest model de desenvolupament integrat combinaria tres tipus d'activitats:

- **Activitats tradicionals, agrícoles i ramaderes, buscant més la qualitat que la quantitat**, com estratègia per aconseguir incrementar les rendes i la

Traent suro Foto:Carme Orega

viabilitat de les explotacions. Es tracta de promoure l'agricultura ecològica, els productes amb denominació d'origen i vinculats a espais protegits i la connexió amb el turisme d'interior.

- **Turisme rural en un sentit molt ample, basat en activitats de baix impacte i aprofitant al màxim els recursos existents**, els valors locals, l'especificitat de cada lloc, i que tindria com a principal atractiu el paisatge, la vegetació, la fauna, les construccions tradicionals, les pintures rupestres, les construccions de pedra seca, la producció agrícola i ramadera ecològica i de qualitat (oli, mel, vi, bolets,...), integrant també elements artístics i culturals.

- **Activitats relacionades amb la vigilància, conservació i restauració del patrimoni natural i cultural**. Guiatge, veritable prevenció d'incendis, reforestació i regeneració d'ecosistemes, restauració d'elements patrimonials, manteniment de sendes, etc.

Es tracta d'activitats perfectament compatibles entre elles i sinèrgiques, és a dir, que s'estimulen mútuament. Per a impulsar aquest model cal ajut institucional, però les subvencions

necessàries, basades en el medi ambient, són les que més futur i més viabilitat poden tindre

Cadascun d'aquests components pot aportar una part, i tots junts poden fer possible una millora de les condicions socio-econòmiques de les comarques d'interior (sense excloure altres sectors de serveis i noves tecnologies, així com menudes indústries que siguin compatibles amb el model exposat).

Són sectors que poden aportar beneficis econòmics, generar llocs de treball, i que justifiquen intervencions administratives de millora. A més, encaixen bé, de manera que fins i tot una mateixa família o un mateix individu pot estar participant alhora en els tres (granges-escola, restaurants-allotjaments que ofereixen producció agrícola i ramadera pròpia i venen productes als visitants, etc.). No es tracta de projectes que aporten centenars de llocs de treball concentrats, sinó llocs de treball repartits pel territori, en menudes poblacions, on 5-10 noves ocupacions són una proporció important. Clar que és un model que no permetrà un enriquiment extraordinari, però que, si es dissenya bé, pot distribuir-se en molts municipis, en varies comarques,

«Des de la plataforma Bosc Viu
venim defensant un model de desenvolupament
rural alternatiu, viable i sostenible.

... No es tracta de projectes que aporten
centenars de llocs de treball concentrats,
sinó llocs de treball repartits pel territori,
en menudes poblacions, on 5-10 noves ocupacions
son una proporció important».

aprofitant les possibilitats locals i la
diversitat de recursos i condicions. Altres
projectes enlluernats poden suposar un
fugaç episodi de diners fàcils (sempre per
a uns pocs, el sistema és així) que, quan
acaba, deixa més problemes que beneficis
ha generat.

En aquest model alternatiu els recursos
naturals són el capital bàsic, tant per al
conjunt de la societat, com pels habitants
locals. Si es malmet aquest capital,
totes les demés activitats productives,
extractives, etc., es ressentiran. En un
planeta cada vegada més degradat,
la "possessió" de zones naturals poc
transformades i amb característiques
pròpies, específiques, es convertirà en
una raresa, en un bé escàs i necessari,
en un factor de riquesa. Malauradament
estem ja molt a prop d'eixa situació.

La producció d'oli a la serra d'Espadà: un DAFO del segle XIX

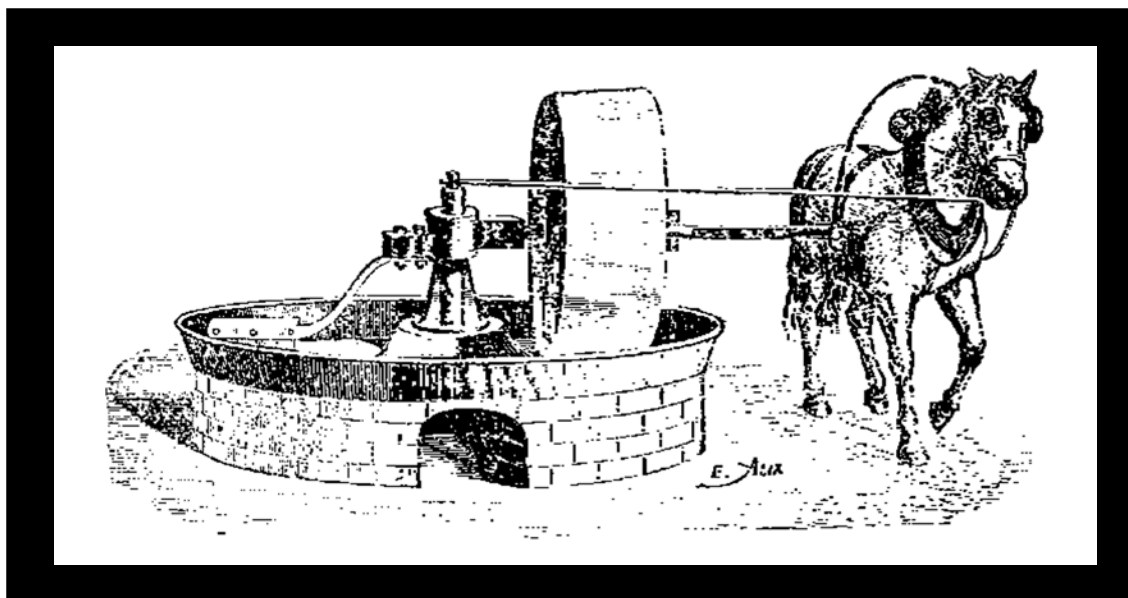
Òscar Pèrez Silvestre
Investigador i escriptor

Dins de l'univers simbòlic de la nostra serra d'Espadà, l'oli d'oliva –el suc d'oliva natural, sense additius ni sostraccions– ocupa un lloc ben destacat. El posarem al costat, en igualtat de condicions en el rànquing identitari, de l'aigua, la mel, el suro i d'altres productes manufacturats o elaborats (en el passat o en el present) dels quals presumim però que no sempre sabem traure'n el màxim profit per als productors. De fet, formen part del corpus simbòlic, que de vegades són recialles d'un passat amb escassa correspondència amb les tendències i les dinàmiques econòmiques actuals.

Sobre l'oli hi ha diversos textos decimonònics molt interessants que ens mostren un estat de la qüestió pel que fa a les debilitats, amenaces, fortaleses i oportunitats de la producció i el consum d'aleshores. Certament, els pobles de la serra d'Espadà han mantingut uns modes d'elaboració que es poden resseguir

encara fins a ben entrat el segle XX, amb pocs canvis superficials segons que vam poder saber en entrevistes amb faedors majors fa quasi vint anys. Només una dècada abans del nou segle, cap al 1793, Cavanilles opinava que el conreu i la cura de l'olivera resultava incurios pertot arreu del País Valencià, llevat de la zona central i meridional; a més, testimonia l'escassetat d'almàsseres, que estaven en mans dels senyors territorials i tenien poc d'interés de prodigar-les perquè tothom havia de passar per ells i pagar-ne la part establida, a vegades abusiva.

És amb aquest panorama que arribem al segle XIX. Certament, aquesta és una època que aporta constantment novetats per al progrés de l'agricultura i la ramaderia. Representa, diguem-ho ràpidament, una transició lenta des de les maneres tradicionals de treballar a altres que es consumaran en el segle XX basades en la màxima producció

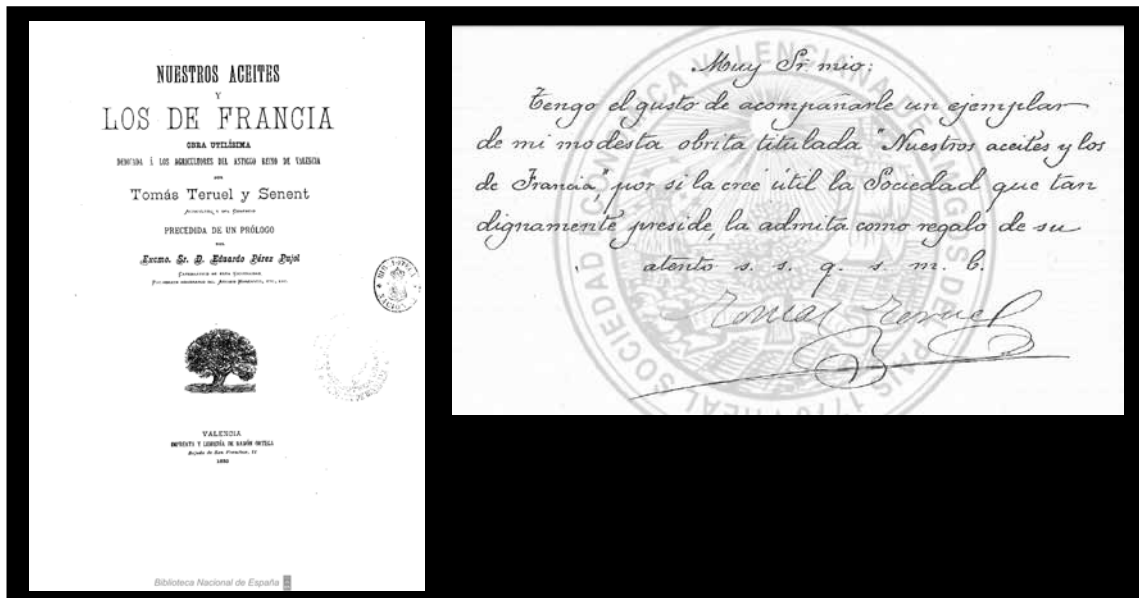

per aplicació dels avanços energètics i mecànics, i l'extracció de l'oli no n'és cap excepció. En la bibliografia final trobareu diverses referències que ens posen en relleu això que diem.

Les fonts que hem consultat, algunes de les quals ofereixen una abundosa informació sobre l'assumpte, van de l'any 1804 al 1904. La més interessant, sens dubte, és *Nuestros aceites y los de Francia*. Obra utilíssima dedicada a los agricultores del Antiguo Reino de Valencia (1885), de l'agricultor i comerciant ben informat Tomás Teruel y Senent, amb un pròleg d'Eduardo Pérez Pujol, catedràtic de la Universitat de València i president honorari de l'Ateneu Mercantil de València. Aquesta obreta d'un centenar curt de pàgines, publicada a València, fa una anàlisi de totes les zones oleícoles del País Valencià: característiques del terreny, les plantacions i la seua cura, tot el procés des de com i quan fan la collita fins que està en la tina, les possibilitats de comercialització i consells per a la millora de la producció. És, al meu parer, un treball molt ben escrit i amb una missió evident: fer descobrir la bondat dels nostres olis als mateixos productors valencians –fet que augmenta

l'autoestima– i proposar la millora de la producció per tindre possibilitats reals i de pes per fer-se valdre davant els mercats internacionals. Possibilitats econòmiques, en definitiva.

El llibre de Tomás Teruel –molt útil per la proximitat al territori que descriu– compara el procés d'elaboració dels olis valencians i les seues qualitats finals amb els dels primers països productors i consumidors d'Europa, és a dir, França i Itàlia (no parla de Grècia). Després d'afirmar que «varias veces hemos dicho que los aceites del río de Segorbe y Sierra de Espadán, podían competir con los de Lucca, Bari y Toscana (Italia) que son los mejores que se conocen en el mundo», els acara amb els de Niça, que «se distinguen de los nuestros por su esmerada fabricación». Així, els pobles del riu de Sogorb i de la serra d'Espadà –«terreno predilecto de la provincia de Castellón, que tan buenos aceites produce, á pesar de la pésima fábrica que por sistema vienen haciendo la mayoría de los cosecheros de aquella región»– podrien produir els olis de Niça si milloraren «su antiguo sistema de fábrica». I ací comença el recorregut per tot el procés, que tot seguit fragmentem

i en ressaltarem els aspectes principals, fet que ens posarà a l'abast la manera de treballar en aquell temps.

Els pobles que coneix i considera en aquesta àrea nord-occidental són Sogorb, Castellnovo, Sot de Ferrer, Gaibiel, Matet, la Vall d'Almonesir, l'Alcúdia de Veo, Veo, Eslida, Assuévar, Artana, Aín, Algar, Soneja, Xóvar, Almedíxer i Altura. Dels quatre darrers destaca que «la producción de estos sobrepaja á todos los demás, los cuales reúnen condiciones especiales para producir los ricos aceites italianos de Lucca, Bari y Toscana», però que també cometen els mateixos errors que descriurem a continuació.

La recol·lecció de les olives

Tomás Teruel, quan parla d'aquesta fase, és ben taxatiu: «de la recolección nada decimos, porque estos pueblos, en su mayor parte, la hacen bien». Més avant, a partir del capítol IX, explica que ho fan de la millor manera: munyint l'oliva amb les mans igual que a França, és a dir, «el fruto se coge por medio de hombres y mujeres, sirviéndose de bancos y escaleras, á fin de no perjudicar el arbolado para la cosecha próxima». En un altre lloc diu sobre

aquesta tècnica: «como ya sabemos, es el mejor sistema de recolectarla, tanto para conservar el árbol en buenas condiciones para la cosecha entrante, como para que el fruto no se estropee y llegue bien al molino para sufrir las manipulaciones necesarias». Si era així, és perquè els arbres eren baixos i ho permetien, per la qual cosa recomana sempre una bona poda per a dominar l'olivera, tal com ja demanava Cavanilles, per fer que entrara la llum de sol i evitar la producció de fusta (cimals) en detriment del fruit.

Hi ha una gran pega, però: la poca cura en la continuació del procés des que l'oliva és collida i mòlta. I denuncia que el treball es fa malbé «por el poco cuidado de los cosecheros, que colocan la oliva en malas condiciones, tanto en sus propias casas como en los molinos; lo que influye poderosamente en el resultado pésimo que obtienen después, que sus aceites no reúnen las condiciones especiales que el terreno les imprime». Les conseqüències són que l'oliva reposa massa dies a casa en canyissos o bé fermenta per estar amuntegada als molins a l'espera de la molturació perquè no hi ha una planificació de la collita ni tantes per a fer la mòlta. A més, la poca cura dels

faedors dels molins tampoc hi ajuda, atés que sovint «no tienen inconveniente en apurar los pies hasta el último grado de fuerza de sus potentes prensas de hierro, sacando hasta el jugo á el esparto de los cofines en donde se coloca la pasta para la extracción de los aceites».

El premsat i l'extracció

En aquest apartat tractarem dos aspectes de la fase posterior a la molturació, de la qual l'autor no comenta massa detalls perquè la deu considerar correcta amb les moles mogudes per cavalleria (molí de sang). Només recomana l'ús dels trompells per a la primera mòlta –per evitar que es trenque el pinyol i hi done un sabor desagradable– i dels reglons verticals per a fer la remòlta per a segones premsades.

Diu Teruel en aquest punt que a Niça «no se emplea el agua caliente en las primeras presiones, sino en las segundas y terceras, resultando las primeras con un agradable gusto al fruto, del cual carecen los de esta comarca, por la abundancia de agua que se emplea, y porque sólo se hace una sola presión ó clase». Per a aquest especialista, de la premsada única obtenien a l'Espadà una qualitat

que «desmerece muchísimo de como podría resultar si se adoptase el sencillo sistema de primera y segunda presión, y separando convenientemente las clases, podrían destinar las primeras presiones para la exportación y las segundas para los aragoneses, que bajan al Río, como ellos llaman, á surtirse de los aceites más flojos para el consumo de los pueblos de la provincia de Teruel». Segons ell, només a Soneja feien en alguna ocasió alguna premsada de la qual obtenien un oli superior, sense tanta pressió, i després una remòlta: «á pesar de los defectos que dejamos anotados, son siempre buenos; y lo son mucho más las pequeñas partidas que se elaboran sin agua en prensas de madera, resultando clases que nada tienen que envidiar á las mejores de Italia y Francia».

Sobre l'ús d'aigua calenta per a escaldar i separar l'oli amb més facilitat –pràctica que encara ens han referit amb l'existència de fornals en els molins–, hi veu diversos errors importants que caldria esmenar: «debían evitar también el escalde del mismo, operación que quita al producto todos los principios esenciales de color, olor y sabor que el terreno les proporciona, y dá margen para que el molinero se lleve

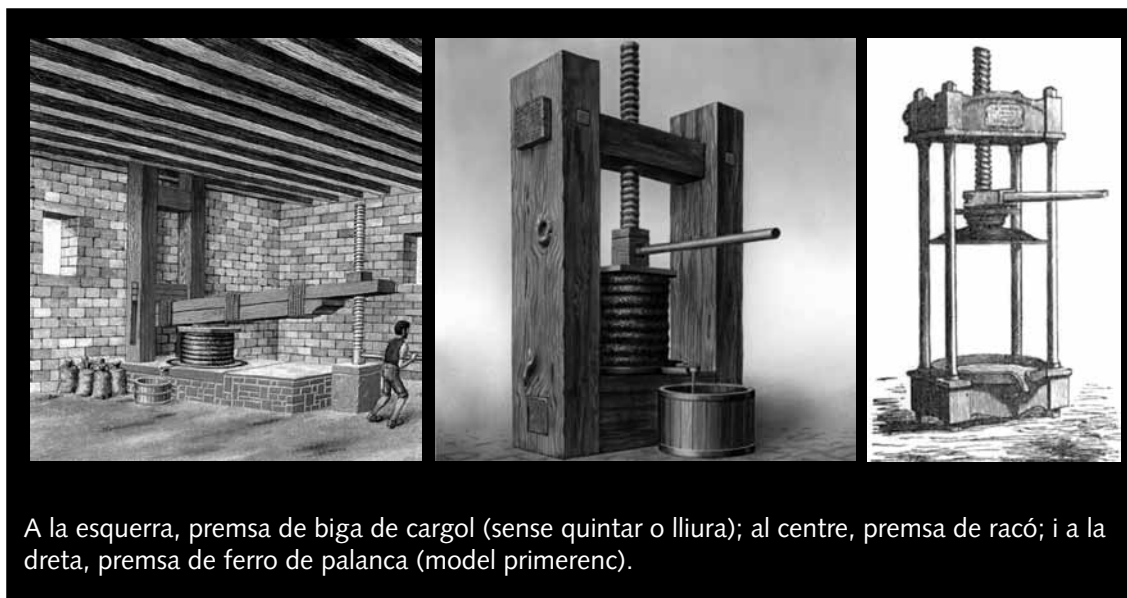
	Hidràulica	De ferro (doble pressió)	De ferro (1 cargol)	De biga (fusta)	De racó (fusta)	TOTAL
1857	0	0	5	275	214	494
1878	1	0	24	156	197	378
% Diferència			+480		-8	

Taula 1: premses a les comarques castellonenques, segons l'Oficina de Contribució (1857-1878)

con el agua á la balsa parte del aceite, cuando no escaldándolo no cabría esta defraudación». A més, l'oli escaldat «no tiene más que la ventaja de que, recientemente hecho, es dulce al paladar y se desnuda más pronto de las impurezas que en sí lleva; pero en cambio, cuando vienen los calores de Julio y Agosto, como no tiene la fuerza natural que el fruto le imprime, se enrancia ó corrompe, por la parte de agua que siempre le queda; resultando esto en perjuicio del agricultor, que se ve precisado á vender su cosecha antes de este tiempo, por no poderla conservar». De fet, personalitza en alguns pobles i no s'està de fer-ho veure: «Alcudia, Veo, Maté, Eslida, Ahín y Artana tienen la fabricación descuidada por todos conceptos, pues vienen siguiendo el antiguo sistema de aglomerar en los molinos cantidades de oliva considerables, que al poco tiempo entran en fermentación. En algunos de estos pueblos emplean el agua caliente abundantemente para precipitar la destilación, y en otros calientan el aceite en calderas á fuego directo, cuyo procedimiento perjudica notablemente el producto. Este sistema se empleaba antiguamente en casi toda la cuenca olivarera del Ebro, y particularmente

en Tortosa, y por ello sus aceites tenían poca aceptación, porque resultaban en su mayoría con un gusto extraño (que aquí le llamaban gust de la caldera), gusto que el receptáculo calentador, que era de cobre, comunicaba al aceite, que muchas veces parecía envenenado por el verde cardenillo. Casi por completo han desaparecido de las almazaras estos aparatos, sustituyéndolos por calderas de doble fondo que calientan el líquido al baño de maría, de lo que resulta que á pesar del gran calor que el aceite recibe, como es el que el agua le comunica, éste no se quema (retestina) y resulta aceptable para el consumo. A pesar de no estar conformes con este aparato destilador, no lo censuramos tanto como al de fuego directo, que priva al aceite de sus principios esenciales y de las buenas condiciones que la recolección y fábrica le imprimen».

Sobre els models de premsa que esmenta la bibliografia, en conviuen almenys tres a la serra d'Espadà en aquella època: dos de fusta i les primeres de ferro. Segons unes estadístiques només aproximades de l'Oficina de Contribució dels anys 1857 i 1878, aquestes eren les premses que hi havia a les comarques castellonenques (quadre d'elaboració pròpia) (taula 1).

Si acarem aquestes dades amb les observacions de Tomás Teruel (recordem que són publicades el 1885), podem extraure diverses conclusions: en general, fins al tercer quart de segle XIX predominen les premses de fusta més tradicionals, és a dir, la menuda de racó i la de biga, que només es redueixen a mesura que va entrant el model de ferro d'un cargol i palanca i posteriors perfeccionats. La reducció del nombre total de premses es pot explicar per dos motius: d'una banda, per la creació de societats d'explotació que agrupen productors després de la desaparició de l'Antic Règim (a menys premses, menys contribucions), i de l'altra per l'estalvi de temps i jornals que afavoreix la premsa de ferro, que va menjant el terreny a poc a poc a les de fusta per la major pressió que exerceix en menys temps. Les que més unitats resten són les de biga (de lliura o contrapés), que en dues dècades passen quasi a la meitat perquè cal esperar molt de temps que escórreguen l'oli. Ja hem vist els inconvenients que hi troba el Sr. Teruel: la premsada única, sumada a la pressió excessiva de les de ferro i l'abús d'aigua calenta, malmeten la qualitat de l'oli.

Un estat anterior dels molins que hi

havia en la primera meitat del XIX ens el podria oferir el Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar de Pascual Madoz (1846...), però el buidatge de tots els pobles de la serra no ofereix dades completes sobre el nombre de molins ni de premses. De fet, en alguns termes es fa poc d'oli o fins i tot ni l'esmenta com a producte. Només destacarem les dades més rellevants d'alguns pobles: Artana («algunas almazaras»), Assuévar (4 molins), Eslida (8 molins, amb 24 premses), Gaibiel (12 molins), Onda (32), Suera (3), Tales (3) i la Vall d'Uixó (10), Almenara (9); la resta de localitats en tenien 1 o 2 a tot estirar. Com a curiositat direm que alguns d'aquells cargols i bigues de bona fusta han arribat fins a hui gràcies a la reutilització com a material de construcció en els segles passats; actualment es destinen a elements ornamentals.

La conservació de l'oli a casa

Un altre punt interessant del procés és com es manté l'oli a casa en eixir del molí. Tomás Teruel defén que els millors envasos són els metàl·lics de llanda de plom i estany, revestida amb fusta o

«La venda i exportació
dels olis de l'Espadà
era una realitat al llarg del segle XIX,
de vegades venuts com de segona classe
per la manca de previsió i per improvisació,
per la poca cura i per l'ús de tecnologia poc eficient».

sense. Ací s'utilitzaven les tines o gerres de fang cuit, moltes de les quals decoren ara els nostres carrers amb plantes o algun raconet pintoresc de la casa. Davant d'aquesta realitat, Teruel fa unes recomanacions bàsiques: «Para que el aceite superior se conserve en buenas condiciones durante uno, dos ó tres años, se necesita en cada cosecha limpiar escrupulosamente los envases que sean de barro, con legía caliente, y después de limpios enjuagarlos con vinagre fuerte, á fin de que desaparezca el mal olor que le comunica el aceite que pueda quedar y que el aire enrancia». De totes totes demana que estiguen col·locades en lloc sec i que no estiguen soterrades en cellers, perquè la humitat que va entrant pels porus del fang i la falta d'airejament en malmeten la qualitat.

El seu interès notable per l'oli de la nostra serra el porta a dedicar-nos un comentari especial: «Antes de terminar, cumple á nuestro deber llamar la atención de los cosecheros del río de Segorbe y Sierra de Espadan, respecto de los trasiegos que son indispensables por todos conceptos. No basta que se deposite el aceite en buenos envases, sino que es muy conveniente hacer desaparecer ese foco pútrido que á consecuencia del reposo

se deposita en el fondo de las tinajas, y de esta manera conseguirán que durante los meses de la canícula sus aceites se conserven en buen estado; es decir, que no se enrancien y corrompan como hasta hoy viene sucediendo».

La venda i exportació dels olis de l'Espadà era una realitat al llarg del segle XIX, de vegades venuts com de segona classe per la manca de previsió i per improvisació, per la poca cura i per l'ús de tecnologia poc eficient. Així, sabem que a la darrereria del XIX una part del nostre oli es destinava a la mescla amb el de cacauet, sobretot a València, on el canonge Francisco Tabares de Ulloa l'havia introduït a finals del XVIII. Just el 1888, un fabricant valencià d'olis de llavors presentava en l'Exposició Universal de Barcelona un sistema nou dedicat «á la mistificación de los ricos aceites de oliva de la sierra de Espadán, en Valencia, á los de la cuenca del Ebro y á las clases inferiores de Andalucía» (Ramon de Manjarrés, 1896; p. 314-315). Aquest mateix autor ens indica que «el aceite que produce Francia no es suficiente, ni con mucho, para su consumo interior, y sin embargo este país exporta cantidades mayores que las que produce. Esto se explica, en parte, por las inmensas partidas que de diferentes lugares del

globo afluyen, como primera materia, á Marsella y á Niza; y en parte también por el aceite que, sin ser de oliva, sirve para sus mezclas. Los aceites de Aix se mezclan con un 10 por 100 de aceites de otras procedencias; empleando para la mezcla, ya los aceites italianos, principalmente el de Nápoles, ya los de España parecidos á éstos, como son los valencianos de la Sierra de Espadán y otros».

Amb tot, l'oli espadànic ha hagut de recórrer un camí llarg fins arribar a les marques actuals que reconeixen la seua qualitat indiscutible (Oli d'Or, per exemple). Pel camí s'han quedat molts molins locals que no han pogut adaptar-se als requisits que ha marcat la legislació de cada moment i la producció es concentra en grans molins que treballen a maquina i poden oferir totes les garanties. S'ha perdut, també així, un altre lligam de moltes generacions més joves al terror, en deixar de conèixer com s'obté aquest or líquid. Tal com desitjava el comerciant Tomás Teruel el 1885, «entendemos que con lo dicho basta y sobra para que nuestros agricultores formen concepto y reformen en lo que cabe la recolección, fábrica y conservación de sus aceites, para que puedan aspirar en época no muy lejana á ocupar el sitio que corresponde

á la industria olivarera española, que por sus condiciones especiales es digna de figurar al lado de la francesa é italiana, que tantos beneficios reporta á ambos países, cultivando el árbol de Noé, que simboliza la paz y prosperidad de las naciones».

Bibliografia (ordenada cronològicament)

1804. Alberto de Megino: El aceite. Trobareu la part dedicada a la descripció del Regne de València en les pàgines 40-42.

1806. «Relato de D. Juan Sánchez Cisneros de su viaje por la Sierra de Espadán, incluyendo un informe acerca del cultivo del olivo en la Alcudia de Veo». Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València.

1834. Diego de Alvear y Ward: Descripción, uso y ventajas de la prensa hidráulica, establecida en Montilla, para la elaboración del aceite de olivas. Madrid.

1845. Vicente Collantes: Memoria descriptiva del nuevo molino construido... en el Real Sitio de S. Fernando, y método para la recolección de la aceituna y extracción [sic] del aceite. Madrid.

1846. Pascual Madoz: Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar, Madrid. La part valenciana fou publicada en faxímil el 1982 per la Institució Alfons el Magnànim de València.
1852. Juan Bautista Centurión: Ensayo de un nuevo sistema para estraer [sic] el aceite de olivas. Descripción de las máquinas para elaborarlo, de una prensa de vapor y de un aparato filtratorio...
- 1877: José Monlau: Tratado de olivicultura, o del cultivo del olivo y de la obtención del aceite. Palma de Mallorca.
1879. Diego Pequeño: Nociones acerca de la elaboración del aceite de olivas. Madrid.
1882. J. Gómez de Fuencarral: Fabricación de aceite de olivas y demás plantas oleaginosas según los más recientes adelantos. Madrid.
1885. Tomás Teruel y Senent: Nuestros aceites y los de Francia. Obra utilísima dedicada a los agricultores del Antiguo Reino de Valencia. València.
1896. Ramon de Manjarrés i de Bofarull: El aceite de oliva. Su extracción, clarificación y refinación (Medios de presentar nuestros aceites en los mercados extranjeros en competencia con los de Francia e Italia, con nociones acerca del cultivo del olivo en España). Madrid.
1899. Antonio Aloi: El olivo y el aceite. Cultivo del olivo: extracción, purificación y conservación del aceite. València.
1900. Alejandro Bizzarri: El aceite de olivas. Su extracción, clarificación, depuración, conservación y envases para su exportación, decoloración y medios propuestos para quitarle la rancidez. Madrid.
1904. Sabas Evill: Tratado de la elaboración del aceite. Biblioteca Agraria Solariana, Sevilla.

les activitats a la Serra

Memòria de la Fundació Serra Espadà 2012

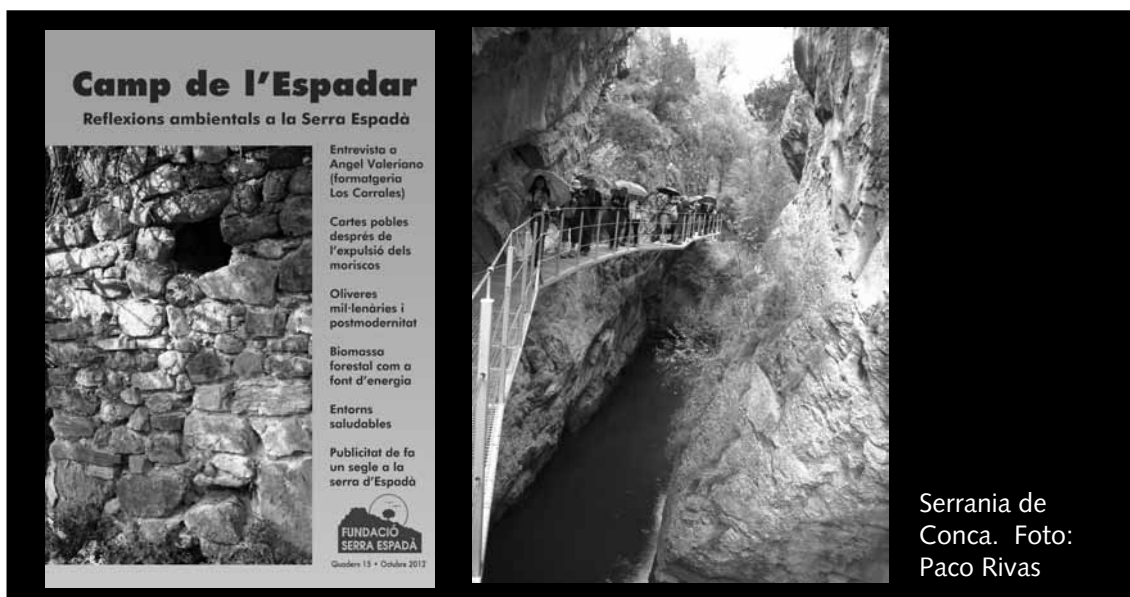
Carme Orensa
Secretària de la Fundació

L'any 2009 vam signar per primera vegada el conveni de col·laboració amb la conselleria de Medi Ambient i la Fundació per tal d'avançar amb el projecte de la ZAU- més conegut com tallafocs-. La Fundació en tot moment ha sigut contrària a esta idea, que considera una barbaritat contra la serra, però com que va ser un Decret el que li va donar forma i cobertura legal, no ens podíem negar a signar-ho i ho vam fer. A l'estiu del 2012 una altra vegada ens van enviar els convenis per tornar-los a signar, tal vegada pel canvi del conseller i també el nom de la conselleria, calia signar de nou els convenis; ara la gestió forestal es porta des de la conselleria de Governació. Evidentment ho vam signar perquè no teníem altra escapatòria. Durant l'hivern del 2013 es quan es han entrat en les finques de la Fundació per tal de dur endavant els tallafocs.

L'objectiu del conveni és per donar-los permís i reconèixer a la Generalitat com a competent en matèria de planificació, coordinació i execució de les mesures i accions necessàries per a la prevenció i lluita contra els incendis forestals.

Les finques afectades per la ZAU es troben en diversos termes: a Eslida tenim 10 finques afectades, a Artana 2 finques i a Chóvar 1 finca.

De res va servir la carta que vam remetre junt amb el conveni en la que discrepàvem de l'actuació de la Conselleria i manifestàvem la nostra inquietud i el nostre rebuig a aquest projecte que pensem no servirà per a res, ni tan sols aprofitarà perquè no hi hagen incendis forestals. Cal dir que no hem rebut cap contestació.

Serrania de Conca. Foto: Paco Rivas

Processos de la Fundació en el Jutjats

La Fundació té dos procediments oberts en els jutjats de Nules:

L'any 2003 denunciàrem a Iberdrola per l'incendi provocat pel vent fort que va tombar una línia elèctrica al terme d'Eslda i va provocar un incendi molt difícil d'apagar, cremant algunes finques de la Fundació. En l'estiu de 2009 ens van convocar als jutjat de Nules per tal d'acceptar els Oferiments d'Accions, encara no sabem res, estem al 2013 i quan hem preguntat al jutjat ens diuen que està en tràmit i ja ens avisaran quan comence el judici a Castelló.

L'altre procediment és la denúncia que li posarem a León Miravet per haver robat en una finca nostra al terme d'Artana uns 1.200 quilos de suro. Tampoc hem tingut cap notícia en tot l'any 2012.

Ajudes econòmiques

Cal dir que la Fundació no està rebent cap ajuda econòmica ni per part de l'administració ni per part de l'altre soci fundador. La Fundació serra Espadà està funcionant i fent activitats gràcies a la Societat d'Amics de la Serra Espadà i als voluntaris que duen endavant les activitats, la revista i el Patronat.

Durant els anys de bonança la Fundació va estar gestionant els recursos econòmics molt eficientment, degut a esta gestió, ara la Fundació pot seguir publicant la revista, celebrant el dia de l'Arbre i les excursions de caràcter cultural o mediambientals.

Fins a quan podrà seguir la Fundació les seues activitats i estar en funcionament? Si la crisi dura molts anys més, la Fundació no podrà suportar totes les activitats per manca de finançament.

Jornada dia de l'arbre. Foto: Carme Orenga

ACTIVITATS DE LA FUNDACIÓ L'ANY 2012

Dies 4 i 5 de febrer, Serra Mariola i la Serrella. Itineraris per aquestes dos serres i visita a les neveres de gel. Van participar 36 persones.

Dia de l'Arbre, 19 de febrer. En l'ermita de santa Cristina es va instal·lar un taller de llavors per tal que els xiquets plantaren els aglans i ho cuidaren durant tot l'any en sa casa. Van assistir 12 persones.

Jornada pel paratge de la Murta d'Alzira, dia 4 de març. Ruta botànica i amb un patrimoni i paisatge molt interessants. Participació de 37 persones

De Nules fins la mar, 1 de juliol. Recorregut pel patrimoni de Nules, plaça major, jardí botànic, Mascarell, bunquers de la guerra i la platja. 10 persones.

Pont d'octubre 12, 13 i 14. Serrania Nord de Conca. Itineraris mediambientals i culturals per la serrania Nord de Conca. Participació de 36 persones.

PUBLICACIONS

Revista "Camp de l'Espadar" núm. 15

SUBVENCIONS

Diputació de Castelló, per activitats culturals.....722 euros

Fundació Bancaixa continua sense col·laborar..... 0 euros

Patronat, febrer de 2013

